

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRUPA BİRLİĞİ ANABİLİM DALI
AVRUPA BİRLİĞİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKİYE’DE AVRUPA KARŞITLIĞININ
BİR ÖRNEĞİ OLARAK GÜMRÜK BİRLİĞİNE
ÜYELİK SÜRECİ

Saime Gülüm KARATUFAN

Danışman

Doç. Dr. Levent YILMAZ

İZMİR- 2022

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Türkiye’de Avrupa Karşılığının Bir Örneği Olarak Gümrük Birliğine Üyelik Süreci**” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

11/08/2022

Saime Gülüm KARATUFAN

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

**Türkiye’de Avrupa Karşıtlığının Bir Örneği Olarak Gümrük Birliğine Üyelik
Süreci**

Saime Gülüm KARATUFAN

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Avrupa Birliği Anabilim Dalı

Avrupa Birliği Programı

Türk modernleşme deneyiminde Avrupa imgesi ikilik içeren bir imaja sahiptir. Bu ikilemde erişilmesi gereken uygarlık seviyesinin örneği olan Avrupa, aynı zamanda toplumsal belleğe yerleşmiş bir tehdit unsurudur. Avrupa Türk modernleşmesinde yönetsel, anayasal ve birçok alandaki reforma model olmuştur. Fakat aynı zamanda modernleşmenin Avrupa’ya ve genel olarak Batı’ya bağımlılıkla iç içe deneyimlenmesinin nedeni olarak algılanmıştır. Osmanlı’dan kalan bu düşünsel miras Kurtuluş Savaşı ile berraklaşmış ve toplumsal bellekte de konsolide olmuştur. İkili imgenin sürekliliği Türkiye’de Avrupa karşıtlığının da bir gelenek haline gelmesine vesile olmuştur. Bu geleneğin incelenebileceği örnek olaylardan biri ise Gümrük Birliği üyeliğidir. Üyeliğin gerçekleştiği dönemde Türkiye siyasetinde yapılan tartışmalar, Avrupa’nın ikili imgesinin olumsuz olan tarafına yapılan vurgunun hangi boyutlarla arttığını incelemek adına benzersiz örnekler sunmaktadır. O dönemde verilmiş ortak tepkilerin öne çıktığı tartışmalar, Gümrük Birliği üyeliğinin AB-Türkiye ilişkilerinin salt ekonomik unsuru olmadığını; Türkiye’deki gizli Avrupa karşıtlığının tarihsel sürekliliğini ve su yüzüne çıkabildiğini göstermek açısından kritik bir önem arz ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Batı dışı Modernleşme, Türk Modernleşmesi, Avrupa Birliği, Avrupa Karşıtlığı, Avrupa Şüpheciligi, Gümrük Birliği.

ABSTRACT

Master's Thesis

Membership Process of The Customs Union As An Example of Eurosceptism in Turkey

Saime Gülüm KARATUFAN

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of European Union Studies

European Union Studies Program

The European image in Turkish modernization shows duality. Europe, which is an example of the level of civilization that needs to be reached in this dilemma, is also perceived as a threat to the social memory. Europe has been a model for administrative, constitutional and many reforms in Turkish modernization. But it was also perceived as the reason why modernization was experienced intertwined with dependence on Europe and the West in general. This intellectual legacy from the Ottoman Empire was clarified with the War of Independence and consolidated in the social memory. The continuity of the dual image has been instrumental in making anti-Europeanism a tradition in Turkey. One of the exemplary cases where this tradition can be examined is the membership of the Customs Union. The debates in Turkish politics during the period of membership provide unique examples to examine the extent to which the emphasis on the negative side of the dual image of Europe has increased. Discussions, in which the common reactions given at that time came to the fore, stated that the membership of the Customs Union was not only an economic element of EU-Turkey relations; It shows that it is critically important to show the historical continuity and the emergence of latent anti-Europeanism in Turkey.

Keywords: Non-Western Modernization, Turkish Modernization, European Union, Anti- Europeanism, Euroscepticism, Customs Union.

TÜRKİYE’DE AVRUPA KARŞITLIĞININ BİR ÖRNEĞİ OLARAK GÜMRÜK BİRLİĞİNE ÜYELİK SÜRECİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
TABLolar LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. MODERNLEŞME	3
1.2. BATI DIŞI MODERNLEŞMENİN REFLEKSLERİ	6
1.2.1. Geç Kalmışlık Duygusu	8
1.2.2. Aşırı Batıcılık	10
1.2.3. Başkalık Vurgusu	12
1.3. TÜRK MODERNLEŞME DENEYİMİNDE AVRUPA İMAJI	15
1.3.1. Tanzimat Dönemi	16
1.3.2. Kurtuluş Savaşı Dönemi	21
1.3.3. Cumhuriyet Dönemi	24

İKİNCİ BÖLÜM GÜMRÜK BİRLİĞİNE HAZIRLIK DÖNEMİ

2.1. 1989 -1991 DÖNEMİ	38
2.1.1. Sürecin Hükümet Tarafından Aktarımı	40

2.1.2. Muhalefetin Tepkisi	44
2.1.2.1. Sosyal Demokrat Halkçı Parti- SHP	44
2.1.2.2. Doğru Yol Partisi – DYP	45
2.1.2.3. Diğer Bileşenler	47
2.1.3. GB Seçeneğinin 1991 Genel Seçiminde Kullanılışı	48
2.1.4. Dönemin Bilançosu	50
2.2. 1991-1993 DÖNEMİ	51
2.2.1. Sürecin Hükümet Tarafından Aktarımı	55
2.2.2. Muhalefetin Tepkisi	62
2.2.2.1. Anavatan Partisi- ANAP	62
2.2.2.2. Refah Partisi – RP	63
2.2.2.3. Demokratik Sol Parti – DSP	66
2.2.2.4. Diğer Bileşenler	67
2.2.3.Dönemin Bilançosu	69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜMRÜK BİRLİĞİNE GİRİŞ SÜRECİ

3.1. 1993-1996 DÖNEMİ	72
3.1.1. Sürecin Hükümet Tarafından Aktarımı	76
3.1.2. GB Sürecindeki Karşıtlığın Kurucu Temaları	80
3.1.2.1. Tam Üyelik Öncesi Gümrük Birliği	81
3.1.2.2. Verilen Tavizler	88
3.1.2.3. Tarihi Olaylarla Kurulan Bağlar	94
3.1.3.Dönemin Bilançosu	101
3.2. 1996 SONRASI TEPKİLER	102
 SONUÇ	 106
KAYNAKÇA	110

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Avrupa Parlamentosu
AP	Adalet Partisi
AT	Avrupa Topluluğu
BBP	Büyük Birlik Partisi
bkz.	Bakınız
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DEP	Demokrasi Partisi
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DSP	Demokratik Sol Parti
DTP	Demokratik Türkiye Partisi
DYP	Doğru Yol Partisi
ECU	European Currency Unit
EFTA	European Free Trade Association
GB	Gümrük Birliği
GKRK	Güney Kıbrıs Rum Kesimi
IDP	Islahatçı Demokrasi Partisi
IMF	International Monetary Fund
İKV	İktisadi Kalkınma Vakfı
İTK	İttihat ve Terakki Komitesi
KKTC	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
MÇP	Milliyetçi Çalışma Partisi
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MNP	Milli Nizam Partisi
MP	Millet Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
NATO	North Atlantic Treaty Organization

OK	Ortaklık Konseyi
RP	Refah Partisi
s.	Sayfa No
ss.	Sayfadan Sayfaya
SHP	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TOBB	Türkiye Odalar Borsalar Birliği

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Söylemlerin Partiler Arası Dağılımı (1989-1991)	s.50
Tablo 2: Söylemlerin Partiler Arası Dağılımı (1991-1993)	s.70
Tablo 3: Söylemlerin Partiler Arası Dağılımı (1993-1996)	s.101

GİRİŞ

Tez çalışması, modernleşme serüveninde Avrupa/Batı imgesini birçok açıdan çıpa olarak kabul etmiş Türkiye'nin şüpheli varsayılan bakış açısında tarihsel bir sürekliliğin varlığını sorgulamak amacındadır. Bu amaç doğrultusunda modernleşme deneyiminde Avrupa karşıtlığının nasıl ve hangi dönemlerde inşa edildiği araştırılacaktır. Akılda sürekli bulundurulacak temel soru Türk modernleşmesinde Avrupa karşıtlığının bir gelenek olup olmadığıdır. Bu genel çerçeveden sonra her an dirilmeye hazır olumsuz Avrupa imgesinin Gümrük Birliği özelindeki konumu keşfedilmeye çalışılacaktır. Türkiye'nin Ankara Antlaşması'ndan beri Avrupa ile resmî olarak etkileşimde olduğu entegrasyondaki Gümrük Birliği üyeliğinin, iç siyasetteki Avrupa karşıtlığının yansımasına neden olup olmadığı siyasal tutumlar bazında araştırılacaktır. Nihai amaç örnek olarak alınan Gümrük Birliği kararı bağlamında Avrupa'nın olumsuz imajının Türk siyasetinde bir oydaşmaya sebep olup olmadığını incelemek olacaktır.

Üç bölümden oluşacak tezde ilk bölüm modernleşmenin neye işaret ettiğini, modern olan ile olmayan arasındaki farkların nasıl kurgulandığını anlamlandırmaya çalışacaktır. Bu kapsamda doğuş noktası olarak atfedilen Avrupa'nın coğrafi olarak bir öncül olmasından söz edilecek olsa da Batı dışı toplumların modernleşmesinde nasıl bir imge haline geldiği ve hangi refleksleri başlattığı analiz edilecektir. Buradan hareketle Tanzimat dönemiyle başlatılacak Türk modernleşme deneyiminde Batı dışı modernleşme reflekslerinin hangi olaylarda hangi boyutlarda ortaya çıktığı keşfedilecektir. Söz konusu keşifler ikinci ve üçüncü bölümde ele alınacak örnek olayda kullanılacak araçlar haline gelecektir. Özellikle karşıtlıkların gözlemlendiği örnek olaylarda bu araçların olumsuz Avrupa imgesini hangi yönlerden pekiştirdikleri önem arz edecek ve bunun bir süreklilik taşıyıp taşımadığı Gümrük Birliği üyeliği kapsamındaki tartışmaların sınıflandırılmasına yardımcı olacaktır.

Teorik çerçevenin oluşturulmasında ve ilk bölümde yer verilecek tarihsel dökümün yapılmasında kitap ve makalelerden faydalanılmasına ek olarak basın taraması yapılacaktır. Gümrük Birliği hususunda spesifik olarak tepkiler ele alınacağından meclis konuşmaları, basına verilen demeçler ışığında söylem analizi hipotezin oluşturulmasında başat rol oynayacaktır. Siyasal pozisyonların

farklılığından hareketle örnek olay seçilen Gümrük Birliği 'nin hangi boyutlarıyla ele alındığı ve verilen tepkilerin hangi argümanlarla kurgulandığı Türk modernleşmesinin içinde barındırdığı süreklilikleri anlamlandırmada yardımcı olacağına inanılmaktadır. Bu bağlamda Avrupa Birliği çalışmalarında genelde ekonomik açıdan ele alınan Gümrük Birliği üyeliğinin Türk siyasal düşünce tarihi ve modernleşme çalışmalarında da işlenebilecek bir malzeme olabileceği gösterilmeye çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Türkiye'nin modernleşme deneyimi ve bu deneyimdeki Avrupa imgesi ele alınırken kullanılacak kavramlar ile Gümrük Birliği (GB) özelinde yapılacak analizler, bazı tanımlama girişimlerini gerektirmektedir. Buna göre izlenecek yol modernin, modernliğin ve modernleşmenin anlamlarını bulmakla başlayacaktır. Ardından Batı'ya atfedilen bu kavramların¹ Batı dışı toplumlardaki versiyonuna karşı tepkiler maddelendirmeye çalışılacaktır. Son olarak Türkiye deneyiminin bu ortak tepkilerle ne derece benzeştiği veya ayrıldığı anlamak adına Avrupa imgesinin konumlanışı keşfedilmeye çalışılacaktır.

1.1.MODERNLEŞME

Aydınlanma dönemiyle ortaya çıkmış “*Modern*” sıfatı, Latince “hemen şimdi” demek olan “*Modo*” kökünden gelmektedir ve bu kökten türetilmiş Latince “*Modernus*” kelimesi de ilk defa V. yüzyılda Hristiyanlıkta Roma ve Pagan dönemlerini ayırmak için kullanılmıştır.² Latinedeki anlamına uygun şekilde şimdiye özgü olma, sürekli yeni olma dolayısıyla çağdaş olma halini anlatan modern sıfatı, bir proje olarak modernlik/modernite olgusuyla ve bir süreç olarak da modernleşme kavramıyla karşımıza çıkmaktadır.³ Bu türetilmiş kavramların birbiriyle ilişkisini ve farklarını anlamak gereklidir. Başlangıç olarak belirtilmesi gerekli görülen bir diğer şey ise kuramsal açıklamalardan kaçınılacağı ve bu bölümün müteakip bölümleri anlamlandırmak adına kavramsal tanımlama girişimleriyle sınırlı tutulacağıdır.

Modernlik ya da modernliğin tarihsel başlangıç noktalarıyla betimlenmesi, kavramın bir proje olarak ne anlama geldiğini açıklamada kilit rol oynamaktadır. Tarihsel olarak Avrupa'da Rönesans ve Reform ile birlikte Aydınlanma süreci

¹ İsmail Coşkun, “Modernleşme Kuramı Üzerine”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2012, s.295.

² Sezgin Özçelik, “Postmodernizm: Modernlik Projesine Bir Başkaldırı”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:30, 1994, s.87.

³ Halis Çetin, “Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi”, **Doğu-Batı Düşünce Dergisi: Modernliğin Gölgesinde Gelenek**, Sayı:25, 2003, s.13.

modernliği özellikli kılmıştır.⁴ Bundan iki yüzyıl sonra aynı kıtada yaşanan iki büyük gelişme ekonomik ve siyasal kırılmaları ortaya çıkararak dünyadaki diğer tüm ülkeleri geri kalmış pozisyona düşürmüştür: İngiltere’deki Sanayi Devrimi (1760-1830) ve Fransız Devrimi (1789-1794).⁵ Buradan hareketle coğrafi kaynağından bağımsız olarak belirli bir çerçevede yaşanacak değişimler modernleşme adı altında açıklanmaya başlanmıştır. Nitekim Tekeli de sürecin evrensel boyut kazanmasını bu şekilde açıklamıştır: “Modernlik projesi Avrupa’nın Kuzey Atlantik kıyılarında ortaya çıkmıştır. Önemli olan onun yeri değil, niteliğidir. Bu projenin içeriği onu kaçınılmaz olarak dünyayı değiştirmeye yöneltilmektedir. Eğer bu proje dünyanın başka bir yerinde de ortaya çıkmış olsaydı, aynı biçimde tüm dünyayı değiştirecek bir etki yaratacaktı.”⁶

Modernliğin bir değişimin sonucunu anlatıyor olması değişen şeyin değişmiş olandan farkını açıklama gerekliliğini beraberinde getirmektedir. Bu noktada modern olan ile olmayan farkı karşımıza çıkmakta ve söz konusu ikilik de modernleşmenin hangi ölçütleri yeniden belirlediğini anlamak için bir çerçeve sunmaktadır. Klasik sosyoloji için modern topluma giden modernleşme serüveni, geleneksel toplumun sosyal değişim ve kalkınmayla doğrusal bir ilerlemeye yönelmesi şeklinde açıklanmaktadır.⁷ Varılacak nokta olan modern toplum, sanayileşmiş Batı ülkelerinin sunduğu modeldir.⁸ Burada modern olanın değişimi ilk yaşayan Batı olduğu ortaya çıkar. Yukarıda tarihsel olarak aktarılan doğuş süreci Batı’nın kendiliğinden bu süreci deneyimlemesini sağlamış ve bu deneyim Batı’yı kültürel, ekonomik ve bilimsel düzeyde modernin temsilcisi haline getirmiştir, Batı modernidir.⁹ Yukarıda işaret edildiği gibi kaynağı coğrafi olsa da şu an coğrafi bir nitelemeden ziyade “*Batı, Batılılaşma, Batılı olma gibi kavramlar tarihsel ve söylemsel yapılar*” olup; Japonya,

⁴ Halil İnalcık, **Rönesans Avrupası: Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci**, 4.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s.4.

⁵ Reinhard Bendix, “Tradition and Modernity Reconsidered”, **Comparative Studies in Society and History**, Cilt: 9, Sayı: 3, 1967, s.329.

⁶ İlhan Tekeli, “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı”, **Modernleşme ve Batıcılık Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 3**, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.45.

⁷ Alper Kaliber, “Europeanization in Turkey: In Search of a New Paradigm of Modernization”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Cilt: 16, Sayı: 1, 2014, s.33.

⁸ Nermin Abadan, “Siyasal Gelişme Teorileri ve Modeller”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 4, 1970, s.19.

⁹ Nilüfer Göle, “80 Sonrası Politik Kültür”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Alfa Yayınları, İstanbul, (80 Sonrası), 2000, s.434.

Amerika, Kanada bu yapıya dahilken Doğu Avrupa, Latin Amerika bu kategoriye dahil edilmez.¹⁰

Batı'nın model olarak sunulduğu modernleşme çerçevesi ekonomik, siyasal ve kültürel katmanlar içermektedir. Bu katmanları Kasaba “*piyasa toplumu ve ulus-devletin doğuşuna eşlik eden toplumsal yaşamdaki çeşitli dönüşümler*” olarak ayırır.¹¹ Mardin siyasal katmanda toplumların farklılaşmasının ve merkezileşmenin altını çizer.¹² Bireyselleşme de modernleşmenin bir diğer temel belirleyicisidir.¹³ Kısaca salt bilimin teknolojik gerekliliklerinin uygulanması modernliği tanımlamamakta; idarî etkinlik ve özel yaşamla kamu yaşamının ayrılması da bu tanıma katılması gereken unsurlardır.¹⁴

Modernleşme süreci modernliğe evrilmeyi ve bir ilerlemeyi anlatıyor gibi görünse de burada bir ayrımı vurgulamak gerekmektedir. Modernlik bir evrensel olma haliyken, modernleşme farklı ülkelerin takip ettiği güzergâhtır.¹⁵ Modernleşme modernlikle sonuçlanmayabilir.¹⁶ Buradan hareketle Batı deneyiminden farklı süreçler yaşamış toplumların modernleşme deneyimlerindeki tepkilere odaklanmak gerekmektedir. Yukarıda aktarılan model Batı menşeli olduğuna göre modernleşme Batılılaşma kavramıyla denk hale gelmektedir. Bu ayrıca Avrupa-Amerikan hegemonyasını güçlendiren bir yaklaşım olarak uygarlığın Batılı versiyonunun

¹⁰ Hasan Bülent Kahraman ve Fuat Keyman, “Kemalizm, Oryantalizm ve Modernite”, **Doğu-Batı Düşünce Dergisi: Doğu Ne Batı Ne**, Sayı 2, 1998, s.78.

¹¹ Reşat Kasaba, “Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm”, (Ed. S. Bozdoğan ve R. Kasaba), **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.15.

¹² Şerif Mardin, “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Alfa Yayınları, İstanbul, (Batılılaşma), 2000, s.25.

¹³ Çağlar Keyder, “1990’larda Türkiye’de Modernleşmenin Doğrultusu”, (Ed. S. Bozdoğan ve Reşat Kasaba), **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, (Modernleşme), 1998, s.39.

¹⁴ Alain Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, 8 .Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s.26.

¹⁵ Nilüfer Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce : Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3**, 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, (Batı Dışı), 2007, s.58.

¹⁶ Bendix, s.329.

modernleşme literatüründe varılması gerekli ideal bir sonuç olarak sunulmasının da bir sonucudur.¹⁷ Söz konusu özdeşlik XIX. yüzyıl boyunca geçerliliğini korumuştur.¹⁸

1.2. BATI DIŞI MODERNLEŞMENİN REFLEKSLERİ

Modernlik ve modernleşmenin Batı üzerinden açıklanması, batı olmayanın ya da batı dışı deneyimlerin modernliğe giden yolda hangi dönemeçlerden geçtiği sorularını karşımıza çıkarmaktadır. Söz konusu dönemeçlerin ortak özelliklere sahip olup olmadığı ve sınıflandırma girişimi bundan sonraki bölümlerde verilen tepkileri anlamlandırmaya yönelik araçsal niteliğe sahip olacaktır. Başlangıç olarak belirtilmesi gereken Batı dışı modernleşme yaklaşımının modernleşmenin kültürel yönüne odaklanacağıdır.¹⁹

Batı'nın modernliğinin söylemsel olarak “*evrensel bir kod*”u işaret etmesi,²⁰ Batı dışı modernleşme deneyimlerinin Batılılaşma olarak ele alınmasına imkân sunmaktadır. Nitekim Göle de “*Batı dışı modernlik*” kavramsallaştırmāsından bahsederken bu deneyimlerde Batı modernliğinin bir ölçüt olarak ele alındığına dikkat çekmiştir: “*Batılı olmayan ülkelerin ortak bir özelliği, Batı modernliğini kendi deneyimlerini anlamakta referans noktası almalarıdır. Kendi tarihlerini, toplumsal pratiklerini standart koyucu olarak kabul edilen Batı modernlik modeli karşısında dikey olarak çözümlemekte, konumlandırmaktadırlar.*”²¹ Buna paralel olarak hem Batı ve Batılı olmayan arasındaki farklar anlaşılabilen hem de Batılı olmayanların Batıya ne derece yaklaştığı da derecelendirilebilmektedir.²²

Batılı olmayan toplumların modernleşmesini Batılılaşma ile eş tutmayan yaklaşımlar da bulunmaktadır. Eisenstadt'ın kavramsallaştırdığı “*Çoklu Modernlikler*” (*Multiple Modernities*) yaklaşımı Batılılaşma olarak adlandırılmayacak

¹⁷ Ayhan Kaya, Work Package 4” The State of Art: Various Paths to Modernity” ,**Turkish Case Report, Istanbul Bilgi University**, 2009, s.1.

¹⁸ Göle, Batı Dışı, s.59.

¹⁹ Mehmet Şevki Toker, "Bir Batı Dışı Modernlik Yaklaşımı Olarak Büyük Doğu İdeolojisi", **Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı:1, 2019, s.56.

²⁰ Kahraman ve Keyman, s.76

²¹ Göle, Batı Dışı, s.60

²² Kahraman ve Keyman, s.79.

deneyimleri anlamlandırmak için kapı açmaktadır. Buna göre Batı dışı toplumlarda gelişen ve güçlü Batı karşıtı ya da modernleşme karşıtı tepkiler barındıran hareketler de modern sayılmalıdır.²³ Batılı versiyonun tarihsel olarak öncül olması dışında bir önemi yoktur ve asıl önemli olan çoklu modernliklerin ortak noktalarının ne olduğudur.²⁴ Örneğin daha az gelişmiş olsa da modernliğe özgü kurumlar Batı dışı medeniyetlerde de yer almaktadırlar.²⁵

Batı tipi toplumun modern toplumun tek göstergesi olmadığını belirten yaklaşımlardan bir diğeri de Samuel P. Huntington'a aittir. Ona göre “*Batı kısaca modern olmaktan çok daha önce Batı*”ydı ve onu oluşturan bileşenlerin Batıyı evrensel değil benzersiz kılmasından ötürü Batı bir değerlendirme ölçütü olarak sayılmaktadır.²⁶ Batı dışı modernleşmelerin Batılaşmaya eş değer olmayabileceği sorunsalına ilgili toplumların tepkileri aşağıda incelenirken tekrar değinilecektir.

Yukarıda özet niteliğinde değinilen çoklu modernlikler yaklaşımı, modern ve Batı ayrımının önemine dikkat çekmektedir. Burada kabul edilen, modernliğin tek bir uygarlık olmadığı fakat minimum seviyede kabul edilebilecek belirli kurumsal ve toplumsal koşullardan oluşan önermeler seti oluşudur.²⁷ Söz konusu farka yer verilmesinin nedeni Batı dışı modernleşme deneyimlerinin detaylandırılmasında ortaya çıkacaktır. Aşağıda bu deneyimlerin barındırdığı tepkiler ele alınacak ve öne çıkan noktalara yukarıda verilen yaklaşımlar dahilinde dikkat çekilecektir. Başlıklandırmada üç hususun ön planda tutulmasına karar verilmiştir.²⁸ Açıklanacak noktaların farklı kombinasyonlarda ve derecelerde Batı dışı toplumların modernleşme deneyimlerinde yer aldığı varsayımı üzerinden hareket edilecektir.

²³ Shmuel Noah Eisenstadt, “Multiple Modernities”, **Daedalus**, Cilt: 129, Sayı :1, 2000, s.2.

²⁴ Eisenstadt, s.3.

²⁵ Nicos Mouzelis, “Modernity: A Non-European Conceptualization”, **The British Journal of Sociology**, 1999, Cilt :50, Sayı:1, s.39.

²⁶ Huntington Yunan Felsefesi, Roma Hukuku, Hristiyanlık, dil çeşitliliği, dünyevi ve ruhani yetkilerin ayrışması, hukukun üstünlüğü, sivil toplum, çoğulculuk, bireycilik gibi bileşenlerin yarattığı kombinasyonların modern değil sadece Batı uygarlığını farklılaştırdığını ileri sürmüştür. Bkz. Samuel P. Huntington, “The West Unique, Not Universal”, **Foreign Affairs**, 75(6), 1996, ss.30,35.

²⁷ Björn Wittrock, “Modernity: One, None or Many? European Origins and Modernity as a Global Condition”, **Daedalus**, Cilt: 129, Sayı:1, 2000, s.55.

²⁸ Batı dışı modernleşme örneklerinden ziyade bu deneyimlerin şablon halinde değerlendirilebilecek özellikleri aktarılmaya çalışılmış, söz konusu şablonların belirlenmesinde Nilüfer Göle'nin “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine” makalesinden esinlenilmiştir.

1.2.1.Geç Kalmışlık Duygusu

Modernleşmeyi, sanayileşmenin başladığı modern toplumlara göre batılı olmayan toplumların kendi koşullarının başlatmamış olması, bu toplumlarda önemli bir ortak noktaya işaret etmektedir. Bu koşulların yokluğu, toplumların, Shayegan'ın deyişiyle, “*tarihte tatil*”e girmesi durumudur ve bu toplumlar tarihsel olarak öncül olan Batı'nın aksine “*tarihin randevusunu kaçırmışlardır*”²⁹. Söz konusu fark, modernleşme süreçlerinde Batı ve diğerlerinin zaman ve mekân hiyerarşisinde farklı konumlanmalarını anlatmaktadır.³⁰ Burada Batı dışındakilerin kronolojik olarak geç kalmışlık duygusuna sahip oldukları söylenebilir. “*Tarihsel gecikmişlik*” olarak da adlandırılan bu durum Batılılaşma/modernleşme ile aradaki açığı kapatmak üzere giderilmeye çalışılmıştır.³¹ Fakat bu telafi etme motivasyonunda önceki bölümde bahsedildiği gibi Batı referans noktası olma özelliğini korumaktadır. Bu toplumlarda her ne kadar farklı modernleşme deneyimleri yaşanmışsa da Batıya veya moderne yetişme arzusu bir bağımlılık ilişkisinden bağımsız değerlendirilemez. Göle'nin “*Zayıf Tarihsellik*” nitelemesi, modernleşecek olan Batı dışı toplumların kendi yerel koşullarıyla değil standart olarak gördükleri Batı'nın koşullarına göre modernleşme çabalarının bir bağımlılık ilişkisine işaret ettiğini anlatır.³² Bu karşılaştırma ve karşılaştırma güdüsünün arkasındaki geç kalmışlık duygusu Batı dışı deneyimlerinin ortaklaştığı noktalardan biri olarak sayılabilir.

Geç kalmışlığı içeren farkındalık, modernleşmenin/Batılılaşmanın dışsal özelliğini değiştirmez fakat bu farkındalık Batı dışı toplumların tercihli olarak, yani yönetim iradesinden bağımsız değerlendirilmeyecek bir biçimde bu sürece girmesini sağlamıştır. Söz konusu farkındalık Batının modern ve kendilerinden farklılaştığı anda gelişmiştir denilebilir. Özellikle Osmanlı, Rus, Japon, İran gibi kendi tarihsel birikimleriyle birer uygarlık sayılmış toplumlardaki bu farkındalık Batılılaşmanın

²⁹ Daryush Shayegan, **Yaralı Bilinç**, 6.Baskı, çev. Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul, 2020, ss.25-26.

³⁰ Göle, *Batı Dışı*, s.60.

³¹ Ahmet Çiğdem, “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3**, 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.68.

³² Nilüfer Göle, “Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen”, **Doğu-Batı Düşünce Dergisi: Doğu Ne Batı Ne**, Sayı 2, (Desen), 1998, ss.66-67.

başlangıç bilincinin yeşermesiyle ortaya çıkmıştır.³³ Dolayısıyla geç kalmışlık duygusu bu toplumlarda ortaklaşmış ve modernlik standartlarının özümsemesinde etkin bir konumda yer almıştır denilebilir. Bu etkinlik, söz konusu standartların bir elemeye tabi tutulmasını da içermiştir.³⁴ Sonraki başlıklar da bu eleme sürecinde tercih edilenlerin edilmeyenlere göre ne derece baskın ya da azınlık olduğuna göre belirlenmiştir.

Tarihsiz olarak sayılan toplumlar için ise üretkenlikten değil modernleşme etkisine karşı edilgen bir tutumdan söz edilmektedir. Bu durumu Çiğdem'in önerdiği “*Batılılaştırma*” kavramı açıklayıcı kılmaktadır. Kapitalizmin ve sömürgeleşmenin getirdiği ani etki, tarihsiz toplumlarda tercihli ve seçmece değil, homojen tepkilerin doğduğu bir modernleşmenin deneyimlenmesine neden olmuştur.³⁵

Gönüllü modernizasyon deneyimi yaşayanlara dönülecek olunursa, Batı Avrupa'nın farklılaştığını fark edenlerin varlıklarını sürdürebilmek adına Batı'ya karşı Batı'nın yöntemleriyle karşı konabileceği motivasyonuna sahip oldukları söylenebilir.³⁶ Varlığını sürdürme kaygısıyla birleşen geç kalmışlık duygusu da temkinli ve şüpheli bir yaklaşımı da beraberinde getirmiş olabilir. Daha sonraki başlıklarda ele alınacak bu durumda modernin ya da Batı'yı modern kılan özelliklerin içselleştirilmesinde eleyici ya da yeniden formüle edici bir tutum söz konusudur.³⁷ Örneğin Büyük Petro döneminden itibaren başlayan modernleşme girişimlerinde Rusya XVI. ve XVII. yüzyılda komşusu olan Batılı devletlerin teknolojik üstünlükleri ile toprak kazancını arttırdığını gözlemlediğinden ve bir tehdit olarak algıladığından Batı teknikleri öncelikle aktarılan yenilikler olmuştur.³⁸ Askeri, idarî, teknik reformlarla yetinilmeyen Rusya'da şekilci, geçmişten kopma kaygılı Aristokrasi ve kiliseyi de pasifize edecek şekilde tepeden inme bir modernleşme deneyimi yaşanmıştır.³⁹ Aynı şekilde daha önce kendini izole etmiş Japonya XIX. yüzyılda

³³ Çiğdem, s.69.

³⁴ Göle, Desen, s.67.

³⁵ Çiğdem, ss.68-69.

³⁶ Arnold J. Toynbee, **Türkiye ve Avrupa**, çev. Kasım Yargıcı ve Mehmet Ali Yalman, 2. Baskı Örgün Yayınevi, İstanbul, (Avrupa), 2002, s.38.

³⁷ Eisenstadt, s.15.

³⁸ Arnold J. Toynbee, **Tarih Bilinci Cilt 1**, çev. Murat Belge, E Yayınları, İstanbul, (Tarih), 1975, s.429.

³⁹ Ümmet Erkan, “Rus Modernleşmesinde Batı Karşıtlığının Tarihsel Temelleri”, **Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi**, Cilt:4, Sayı:1,2017, ss.56-58.

yabancı tehdidini limanlarında hissedince Batı doğrultusunda zorunlu askeri reformlara girişmiş ve toplumsal yapının büyük bir bölümünü korurken feodalizmi yıkan Meiji restorasyonunu hayata geçirmişti.⁴⁰

Huntington ise bu zorunlulukları Batılılaşma ile modernleşmenin eş değer tutulmamasıyla açıklamıştır. Yukarıda yer verilen Rusya ve Japonya gibi Türkiye ve Çin de Batılı toplum olmadan modern toplum haline gelmek için, diğer bir deyişle “*Batılılaşmadan Modernleşmek*” için kültürel Batı’ya göre uygulamada pratiklik ya da tehlide karşı çıkmak için teknik Batı’yı ihtiyaçlar ölçüsünde daha çok ithal etmiştir.⁴¹

Varlığını sürdürme içgüdüsünün getirdiği telaş “*Geç kalmışlığın aciliyeti sendromu*” olarak da adlandırılabilmekte ve bunu yaşayan devlet modern i ithal ederken ve yeniden formüle ederek içselleştirirken tek yetkili olmak istemektedir.⁴² Bu misyonu hayata geçirirken meşruiyetini modernleşmeye ve devleti Batı tehdidine karşı korumaya yönelik hamleler yaptığını göstererek kazanmıştır.⁴³ Moore’un “*tutucu çağdaşlaşma*” olarak aktardığı bu izlek, eski toplumsal yapının korunarak tabandan gelecek bir hareketin yarattığı modernleşme sonucunu tam tersi yönde hareket ederek suni olarak gerçekleştirmişti.⁴⁴

Özetlenecek olursa geç kalmışlık duygusu Batı dışı toplumlar için öncelikle Batı’yı standart kabul ederek modernleşme gereksinimini, ikinci olarak Batı etkisinin modernleşenin etken bir özne olarak seçmeceye tabi tuttuğunu ve etken öznenin tepeden inme yöntemle toplumsal düzene müdahaleciliğini içermektedir.

1.2.2.Aşırı Batıcılık

Eisenstadt, Batı dışı toplumlardaki modernleşmeye verilen tepkilerin de modern olduğunu ve bunların gelenekçi ya da milliyetçi hareketlerle sınırlı

⁴⁰ Barrington Moore Jr., **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, çev. Şirin Tekeli ve Alaeddin Şenel, 3.Baskı, İmge Yayıncılık, Ankara, 2012, s.298.

⁴¹ Huntington, ss.35-36.

⁴² Çetin, s.17.

⁴³ Coşkun, s.304.

⁴⁴ Moore, s.509.

tutulmaması gerektiğini öne sürmüştür.⁴⁵ Buna göre köktenci ya da radikal batıcı hareketler de bu toplumların modernleşmeye verilen tepkilerine dahil edilebilir ve ayrı bir başlıkla ele alınabilir. Bu bağlamda değişimi geçmişten koparak yaşama isteğinden bahsedilebilir. Geçmişin içine gelenek, din, kültür ve günlük yaşam pratikleri dahil edilebilir.

Modernleşmeye bu şekilde verilen tepki, modern olanlarla rekabet edebilmek ve gerekirse onlardan korunmak için geleneklerinden kopmak uğruna onlar gibi olmak motivasyonunu barındırmaktadır.⁴⁶ Bu sınıf atlama çabası sahip olunan ya da ait olunan tarih ve kültürün geride bırakılmasını gerektirebilir.⁴⁷ Özellikle Rusya ve Osmanlı’da modernleşmeye verilen ardıl bir tepki olarak geleneksel değerlere yabancılaşmadan söz edilmiştir. Bu süreçler Mardin tarafından “*Aşırı Batılılaşma*”⁴⁸, Berkes tarafından ise “*Batı Uyduculuğu*”⁴⁹ olarak adlandırılmıştır. İçten değil dışsal bir etkiyle harekete geçen bu istem XX. yüzyılın da rasyonellikten uzak modernleşmelerine kapı açmıştır.⁵⁰

Aşırılık özellikle şeklen ve kültürel boyutta kendini göstermektedir. Kendi kültüründen kaçınarak Batı kültürünün çekirdek özelliklerini benimsemek, kopuk toplumlar ortaya çıkarmıştır.⁵¹ Bu kopukluğun görünürlüğü, benimsenmesi gerekli görülen ölçütlerden etkilenme düzeyinin fazla olmasıyla açıklanabilir. Çünkü kapatılması gereken boşluk fark edildiğinde benimsenecek maddi özelliklere karşı ilk tepki alabildiğince coşkulu ve övgü dolu olmuştur.⁵² Modernleşmeyi dıştan görünür kılan/dış görünüme ağırlık veren reformlar küçük bir kesimi etkilemiştir.⁵³ Etkilenen bu küçük kesim Batı taklitçiliği ile suçlanmıştır.⁵⁴ Tanzimat dönemi Osmanlısı ve

⁴⁵ Eisenstadt, s.2.

⁴⁶ Kasaba, s.12.

⁴⁷ Toker, s, 57.

⁴⁸ Şerif Mardin Tanzimat dönemindeki bu fenomeni “Bihruz Bey Sendromu” olarak tanıtmıştır. Sendromun adı 1867’de basılan Araba Sevdası adlı romandaki “tipik Batılı bir züppe” olan kahraman Bihruz Bey’den gelir. Bkz Mardin, Batılılaşma, ss.27,30.

⁴⁹ Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, 5.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, (Batı Sorunu), 2020, s.165.

⁵⁰ Touraine, s.401.

⁵¹ Huntington, s.35.

⁵² Sheyagan, s.13.

⁵³ Kasaba, s.25.

⁵⁴ Huntington, s.37.

Büyük Petro'dan itibaren Rusya bu krizlerin sömürgeleşme, kültürel yozlaşma ya da kötü Batılılaşma gibi muhalefetlerle şekillendiği dönemleri yaşamıştır.⁵⁵ Çünkü bu küçük kesimin paylaştığı kültür, tabanı kapsamamış ama bir yandan da buna ait olmayan geniş kitlelerin de zorla asimile edildiği bir sürecin bileşeni olmuştur.⁵⁶

Yukarıda bahsedilen açığı kapama kaygısı kültürel ve tarihsel geçmişin gerçekliğini bir kenara bırakan kurgusal girişimlere/anlatılara yol açabilmektedir. Buna göre aslında ulaşılması gereken standartlara sahip Batı medeniyetiyle aslında benzer ya da bağlantılı tarih yazımlarının önü açılmıştır. Söz konusu yenilik arayışı gönüllü modernleşmenin gerçekleştiği özellikle Çin ve Türkiye'de "*geleneksizleşme*" ve "*geçmişin reddi*"yle kendini göstermiştir.⁵⁷ Aynı şekilde yönetilen ve yöneten arasında ideolojik kopuşu da beraberinde getiren bu yenilik iddiası Rusya'da da feodal özellikler gösteren ve bu reformlardan sosyo-ekonomik olarak etkilenmeyen geniş kesimlerin Batı karşıtlığı duymaya başlamasına neden olmuştur.⁵⁸

1.2.3. Başkalık Vurgusu

Batı dışı toplumların dışsal bir etkenle dönüşüm geçirmeye başlamaları, ilk başta kısaca aktarılan eleme sürecini de içinde barındırmıştır. Burada kastedilen modernliğin sunduğu önermeleri aktaran toplumların kendi kimliklerini yeniden inşa etme yolunu tercih etmeleridir. Bir başka deyişle Batı'nın/modernin kültürel önermeleri burada kenara bırakılmaktadır.

Özellikle modernleşmenin etkisi karşısında edilgen olmama hali tarihi ve kültürel olarak ayrı birer geçmişe sahip Türk, İran, Rus, Japon toplumları için geçerli sayılabilir. Buna göre bu toplumlarda modernleşme/batılılaşma, milli kimliğin buna bağlantılı sayılacak şekilde başkalığın/özgünlüğün kurucu rolünün güçlenmesine vesile olmuştur. Bunun modernliği başlatanların devletçi ve otoriter yaklaşımıyla modernliğin özdeşleştirilmesi sonucu aslında dayatmaya meydan okuyan ve burada

⁵⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 49. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s.19.

⁵⁶ Çağlar Keyder, "The Dilemma of Cultural Identity on the Margin of Europe", *Review (Fernand Braudel Center)*, 16(1), (Dilemma), 1993, s.23.

⁵⁷ Göle, *Batı Dışı*, s.65.

⁵⁸ Erkan, s.59.

otantikliğe sarılan bir direniş olarak da yorumlanması mümkün olmuştur.⁵⁹ Çiğdem bu durumu şu şekilde özetlemektedir.⁶⁰:

Türk Batılılaşması, Osmanlı, Türk ve Müslüman olarak kalmayı talep etmiştir. Rus Batılılaşması Hristiyan ve Rus olarak kalmak istemiştir. Konfüçyüsçülük, Şintoizm ve Budizm içeren Japonya ahlak ve teknik için ikiliğe gitmiş; Batı öğretisini teknikten yana kullanmayı tercih etmiştir. İran örneğinde Batılılaşma ve İslamleşmenin zamanla birbirine benzeyerek toplumsal hayatta yarılmaya yol açtığı belirtilir.

Bu bir adım daha ileri götürülürse siyasal anlamda bağımsızlıkçılık ve ulusal bütünlük argümanı içeren bir savunmacı tutum şeklinde de açıklanabilir. Aynı savunmacı tutum, bir önceki başlıkta açıklandığı gibi köktencilik, din ya da gelenekçilik motivasyonu barındırarak topyekûn batıcılığa karşı oluşacak kitlesel tepkide de okunabilir. İkinci durumda muhafazakâr ve romantik milliyetçi bir tavırdan söz edilebilir. Rusya’da Büyük Petro’nun keskin modernleşme hamleleri sonrası güçlenen Slavofil hareket Ortodoksluğu, Çarlığı, köylüyü vurgulayarak Rus tarihsel mirasına sahip çıkarak Rusluğu tanımlamış ve her zaman Büyük Petro öncesi Rusya’sına özlem içeren bir milliyetçiliği inşa etmiştir.⁶¹ Genel olarak tepeden inme modernleşme deneyimlerinde milliyetçilik, tikelcilik, dinsel olsun olmasın irtica yükselişe geçmiştir.⁶²

“*Batiya rağmen Batılılaşma*”, “*Batısız Batılılaşma*”⁶³ ya da Huntington’un deyişiyle “*Batılı toplum olmadan modern toplum olmaya çalışma*” girişimleri başkılığın ve kendine özgülüğün vurgulanarak Batı kültürünün seçili öğelerinin benimsenmesini de açıklamaktadır.⁶⁴ Doğu Asya ülkelerinde de kültüre bağlı kalarak modernleşmenin doğru olduğu yaklaşımı kabul görmüştür.⁶⁵ Bu tarihsel olarak Batı etkisinin ilk hissedildiği zamanlarda yapılan tercihlere kadar dayandırılabilir. İlk başta Batı’nın modernleşme öncesi dini motivasyonlu yayılcılığı hakkında deneyimi olmayan Çin’de Mançu, Japonya’da Tokugawa rejimleri XVI. yüzyıldaki ilk

⁵⁹ Keyder, Modernleşme, s.38.

⁶⁰ Çiğdem, s.69.

⁶¹ Erkan, s.63.

⁶² Touraine, s.17.

⁶³ Catherine Macmillan, “Competing and Co-Existing Constructions of Europe as Turkey’s ‘Other(s)’ in Turkish Political Discourse”, **Journal of Contemporary European Studies**, Cilt: 21, Sayı: 1, s.111.

⁶⁴ Huntington, s.36.

⁶⁵ Huntington, s.38.

temaslarında “kesinlikle ilişki kurmaya dayalı bir politika” benimseyeseler de devam eden yüzyıllarda modern Batı ile tekrar karşılaştıklarında temkinli fakat maruz kaldıkları etkiyi seçmeli bir yaklaşım benimsemişlerdi.⁶⁶ Mançu dönemindeki Çin teknik katkısı görmezden gelmemiş fakat tekniği kuran metafiziği yasaklamıştır. Bunu bir yanılsama olarak gören Sheyagan bunun Japonya hariç batı dışı uygarlıkların modernleşme deneyimlerinde var olduğunu aktarmıştır.⁶⁷Japonya’da da aynı motivasyon modernleşme öncesi feodal ögelerden sayılabilecek Samuraylarda yer almıştır. Tokugawa rejiminin sonlarına doğru serbestleşen Samuray’ların Batılılara yeni limanların açılmasıyla Batıyı kültürel olarak da tehdit görmeleri “onlar gibi sayfanın enlemesine yazmak, onların takvimlerini kullanmak zorunda kalmak” korkusuyla açıklanmıştır.⁶⁸Ancak Japonya’yı farklı kılan eskiden yadsınan etkinin XIX. yüzyılda kabullenilmesi ve batı etkisi karşısında şüpheli feodal ögelerin merkezde eritilmesiyle yukarıdan aşağıya sistemli bir Batılılaşmayı faydacı bir yaklaşımla benimsemesi olmuştur.⁶⁹

Modernleşmenin batı dışı toplumların milli kimliklerini inşa etmesinde bir araçsal özelliği bulunabileceğinden bahsedilmişti. Geç kalmışlığın getirdiği hızlı olma hali modernleşme programının sunduğu rasyonelleşme gerekliliğini içinde barındırmaktadır. Sadece kültürel başkalığı ya da geleneği korumak değil bunu bağımsız kalma isteği ile de aktarmak gerekir. Modernleşirken milli kimliğin konsolide oluşu modernleşmenin gerektirdiği rasyonelleşme ile paraleldir. Bir başka deyişle endüstri toplumuna sahip batı devlet modellerinin birer ulus devlet olduklarından hareketle, “topluluk için sınırları belli bir etnik temel bulma zorunluluğu”⁷⁰ vardır. Ekonomik bir boyuta da işaret eden bu durum, ancak batıdan bağımsız oldukça ilerleyebileceğini, askeri ya da siyasal güçle ilerleme alanı yaratılabileceğini ve dolayısıyla kalkınılabileceğini vurgular.⁷¹

⁶⁶ Toynbee, Tarih, ss.432-434.

⁶⁷ Sheyagan, ss.29,33.

⁶⁸ Moore, s.292.

⁶⁹ Toynbee, Tarih, ss.433,437.

⁷⁰ Samuel P. Huntington, “Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma”, çev. Ergun Özbudun, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:22, Sayı: 1,1966, s.57.

⁷¹ Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler 1**, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Batıcılık), 1997, s.29.

Batıya karşı değişken bakış ya da kararsız olma hali batıya karşı şüphecilikle de açıklanabilir. Nasıl ki modernliği yeniden formüle etme çabasında batı dışı toplumların bir elemeye gitmesi, kendiliği veya başkalığı koruma güdüsüyle açıklanıyorsa; bu koruma güdüsünün saldırıda bulunacak (bağımsızlığa) ya da nüfuz edecek (iç işlere karışma veya kültürel etki) ama her halükârda tehdit olarak algılanacak bir dışsallığa karşı şüphe duymasını ve bu şüphenin sürekliliğini de açıklayabilir. Nitekim II. Viyana kuşatmasından II. Dünya Savaşı'na kadar herhangi bir rakiple karşılaşmadan gücünü pekiştirmiş Batı; sırasıyla Japonya, Rusya ve Çin başta olmak üzere ondan şüphe duyarak kendi özgünlükleriyle ve bağımsızlıklarının zoruyla kendisine rakip olabilecek seviyeye gelenlerle karşılaşmıştır.⁷²

Özetle batı dışı toplumlarda modernleşmeye tepkiler, içinde geleneği, dini, kültürü veya yereli korumaya çalışma motivasyonları barındıran ve bunu bağımsızlık, başkalık ya da geçmişinden kopmama vurgularıyla harmanlama refleksi olmuştur. Bu durumun ikili yönünü Eisenstadt şu şekilde açıklamıştır.⁷³ : *“Batı dışı toplumların kültürel ve siyasal programları genel olarak kendilerini modern bir dünyanın parçası olarak algılayışları ile modernliğe ve spesifik olarak Batıya değişken ya da kararsız yaklaşımları arasındaki gerilimle karakterize olmuştur.”*

1.3.TÜRK MODERNLEŞME DENEYİMİNDE AVRUPA İMAJI

Batılı olmayan toplumların modernleşme deneyimlerinde ortak tepkilerin saptanmasından hareketle bu bölümde Türk modernleşmesindeki tepkilerde Avrupa imgesinin kurucu öğeleri keşfedilmeye çalışılacaktır. Özellikle Avrupa imgesinin kullanılacak oluşu bir ön kabulü belirtme ihtiyacı doğurmaktadır. Buna göre Türk modernleşme serüveninde tarihsel olarak Batı'nın Avrupa ile tanımlanıyor oluşu, bu bölümde kullanılacak kavramların sınırlarını çizmek için yer verilmesi gerekli bir husus olarak görülmüştür.⁷⁴

⁷² Toynbee, Tarih, s.425.

⁷³ Eisenstadt, s.15.

⁷⁴ Keyder, Dilemma, s.32.

Burada vurgulanması gerekli görülen ise tarihi bir dökümden ziyade, dinamik bir süreç olan ve Osmanlı dönemine dayanan modernleşme serüveninde Avrupa imajının inşasında belirginleşen noktaları dönem bazlı tespit etme denemesi yapılacağıdır. Başlangıç olarak model alınması gereken medeniyetin simgesi olan Avrupa ile temkinli yaklaşılmaması ve öz savunma gerektiren bir tehdit olan Avrupa ikiliğinin bir temel teşkil ettiğini belirtmek gerekir.

Yapılacak dönem temelli ayırım, modernleşme olgusunun Türk siyasi düşünce tarihinde iradi ve sistematik olarak XIX. yüzyılda hayata geçmesinden hareketle Tanzimat dönemi ile başlatılacaktır. Toprak kaybı ve yenilgilerin arttığı XVII. yüzyılda askeri ve eğitsel boyutlarda değişim ihtiyacı Osmanlı modernleşmesinin başlangıcı sayılsa da⁷⁵, Tanzimat Reformları modernleşme bağlamında ilk deneyimleri ve çelişkileri doğurmuştur.⁷⁶ Ardından bir geçiş ve dönüşüm niteliği gösteren, aynı zamanda güncel politik kültürde hala izleri bulunan Kurtuluş Savaşı dönemindeki Avrupa algısı ikinci bir başlık olarak ele alınacaktır. Son olarak yeni ve bağımsız rejimin kuruluşundan itibaren Avrupa Bütünleşmesine katılım talebine kadar sürdürülebilecek zaman aralığına sahne olan Cumhuriyet döneminde Avrupa imgesinin nasıl şekillendiği analiz edilecektir.

1.3.1. Tanzimat Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. yüzyılda Batı ile ilişkilerinde yaşadığı paradigma kayması, Avrupa'nın medeniyetin simgesi olduğu argümanının pekişmesiyle devam etmiştir.⁷⁷ Söz konusu ön kabul Tanzimat dönemi ile resmî görüş haline gelmiştir denilebilir. Artık geç kalmışlığın fark edilmesiyle birlikte İmparatorluğun varlığını sürdürmek için zorunlu koşul olarak görülen Batılılaşma, Avrupa imgesinin farklı yönlerle inşa edildiği bir süreci başlatmıştır.

⁷⁵ Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, s.6.

⁷⁶ Muhammet Ertoý, "Historical Sociology of Turkish Modernization: Classifications, Typologies and Fallacies", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt:9, Sayı:1, 2020, s.98.

⁷⁷ Ahmet Can Bakkalcı, **Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri**, 2.Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2019, s.221.

Berkes'in ilgili dönemi “*Tanzimat Batıcılığı*” olarak aktarması, Avrupa’ya körü körüne bir bağlılık ve sonuç olarak Osmanlı’nın yıkılışına kadar bir “*yarı sömürge*” haline gelmesini açıklamaktadır.⁷⁸ Bu bağlamda Avrupa imgesi, Osmanlı’nın gönüllü fakat zorunluluktan ötürü giriştiği modernizasyonda hem bir model olmakta hem de iç işlerine müdahil dolayısıyla egemenliğe tehdit bir pozisyona oturmaktadır. Olumsuz anlamda bir diğer yansıma ise teşhisin doğru tedavinin yanlış olmasıyla anlatılmıştır. Bir diğer deyişle Batılılaşmanın gerekliliği saptansa da bunun uygulamada yüzeysel kaldığı ve dolayısıyla da karşıtlıkları doğurduğu belirtilmektedir.⁷⁹ :

Batılılaşma, üretim ve teknoloji yaratma kapasitesinden koparılarak batılı gibi yeme, içme, giyme yani onun gibi yaşa olarak algılanmıştır. Diğer bir deyişle bu anlayış Batılılaşmayı batı taklitçiliği ile karıştırmıştır.... çünkü dönemin üst düzey bürokrasisi Batı’nın üretim tarzını almak yerine yaşam tarzını taklit etmek yoluna gitmiştir. Batının alt yapı kurumlarının (üretim tarzı) değil üst yapı kurumlarının alınması (tüketim biçimi) taklit edilmesidir. Batılılaşma değil batı taklitçiliği bu da kalkınma sağlamamıştır.

Önceki bölümlerde aktarılan aşırı batıcılık refleksi ve buna verilen tepkiler bu bağlama oturtulabilir. Mardin’in kavramsallaştırdığı “*Bihruz Bey Sendromu*” Batılılaşma çabasındaki şekilciliğe karşı olan halk tepkisini açıklar.⁸⁰ Ortaylı tarafından “*Osmanlı modernleşmesinin ve toplumun siyasal ve kültürel gelişmesinin manifestosu*” olarak tanımlanan Tanzimat Fermanı hukuksal, idarî, askeri ve toplumsal yenilikler getirmiş olsa da kültürel anlamda toplumda bir ikilem yaratmıştır.⁸¹ Bu ikilemin oluşmasında yönetimin Batının modernleşmesindeki demokratik unsurları (parlamento) tamamen ithal etmemesindeki rolü açıktır. İdealizm değil pragmatizm barındıran motivasyonla İngiltere, Fransa, Rusya gibi büyük güçlerin desteğini almak ve imparatorluğun devamını bu yolla garanti etmek Tanzimat paşalarının tercih ettiği yol olmuştu.⁸² Hem şekilcilik hem de reformların asıl felsefesini imparatorluk düzeninde halka tamamen yaymama, alt sınıfların tepkisine yol açmıştır.⁸³ Dolayısıyla yeniliklerin kaynağı olan Avrupa, yönetimin kendini

⁷⁸ Berkes, Batı Sorunu, s.166.

⁷⁹ Ahmet Özer, **Tanzimat’tan Bugüne Batılılaşma ve Avrupa Birliği**, Elips Yayınları, Ankara, 2003, ss.91,189.

⁸⁰ Mardin, Batılılaşma, s.47.

⁸¹ Ortaylı, s.103.

⁸² Çağrı Erhan ve İrşat Sarıalioğlu, “Osmanlı Modernleşmesinde Anglosakson Etkisi (1839- 1852)”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt:16, Sayı:63, 2019, ss.89-90.

⁸³ Mardin, Batılılaşma, s.49.

koruma ve varlığını sürdürme kaygısıyla zorunlu bir bağımlılık ilişkisine girdiği tehditkâr bir konuma yerleşmiştir. Bu noktanın Türk siyasal düşüncesinde Avrupa imgesinin yerleşik bir tezâhürü olmaya başladığı öne sürülmektedir.

Avrupa sadece yönetimin değil XIX. yüzyıl Osmanlı aydınının da temkinli yaklaştığı bir konumdadır.⁸⁴ Buna Tanzimat sonrası modern bürokrasiyle daha da merkezileşen ve demokratik özellikleri bulunmayan yönetimde düşük gelirli bürokratik orta sınıfın yaklaşımı da eklenmelidir.⁸⁵ 1853 Kırım Savaşından sonra memleketin ekonomik durumunda meydana gelen ağır bunalım da Tanzimat liderlerine karşı bir tepki uyandırmıştır.⁸⁶ Kanun-i Esasi'nin ilanından bir süre önce ortaya çıkmış Yeni Osmanlıların muhalefeti, dönemin eleştirilerinin özeti olabilecek öneme sahiptir. Namık Kemal'in aralarında olduğu Yeni Osmanlılar, devletin nasıl kurtarılacağı sorunsalında anayasallaşmayı ve Osmanlı kurumlarının modernleşmesini talep etmekle birlikte ilk kez Batılılaşmaya karşı başkalık veya “biz” olgusunun vurgulanacağı bir zemin oluşturmuşlardır.⁸⁷ Burada geri kalmışlık bilinciyle yapılan bir eleştiri söz konusudur. Özellikle Abdülaziz döneminde Namık Kemal'in vatan kavramını padişahın ülkesinden öte toplumun da sahip olduğu duygu içerikli bir hale çevirmesi bu dönemde gerçekleşmiştir.⁸⁸

Yeni Osmanlılarda gözlemlenen ve I. Meşrutiyet'e kadar devam eden bu temadaki muhalefet, Tanzimat dönemi Osmanlısının ekonomik ve siyasal olarak yarı sömürge haline gelmesine ve dolayısıyla Avrupa'ya karşı milliyetçiliğin öncülü bir tepki şeklinde okunabilir. Özetle, aşırı batıcılığın getirdiği kendilikten kopma hali ve bunu dayatan Avrupa'ya karşı bağımsızlık ve başkalık temalı eleştirilerden söz edilmektedir. Bunun sonraki dönemlerde görülecek millî egemenlik ve milliyetçilik temalı tepkilerin öncülü olduğu çıkarımına varılabilir. Burada dikkat edilmesi gereken şey modernleşmenin yarattığı etkilerden faydalananların ya da zarar görenlerin konumuna göre yapılacak ayrımların keskin sınırlarının olmamasıdır. Abdülmecit

⁸⁴ Ortaylı, s.27.

⁸⁵ Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, 2.Baskı, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.129.

⁸⁶ Enver Koray, “Yeni Osmanlılar”, **Belleten**, Cilt 47, 1983, s.566.

⁸⁷ Berkes, Batı Sorunu, s.32.

⁸⁸ Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.36.

döneminden itibaren ve yeri geldiğinde belirli bir “*iktidar talebi*” içeren muhalefetler modernleşmenin karşıtı ya da Avrupa’nın tamamen karşıtı olmamışlar, onun yaratacağı olumlu etkilerin imparatorlukta görünür ve dönüştürücü olmasını istemişlerdir. Dolayısıyla Avrupa imgesinin tehditkâr yönü baskın olacak şekilde ikili imajı bu koşula göre algılanmaya başlamıştır. Tekeli’nin benzer noktayı vurguladığı tespit edilmiştir:

*Modernliğin yarattığı dönüşümden yararlanan kesimlerin yorumlarında, çıkar, rasyonellik, uygar dünyanın bir parçası olmak gibi kavramlarla hızlandırılan bir modernleşme arayışı ön plana geçerken, bu dönüşümden kaybedenlerin söylemlerinde, kimliğini ya da kendi özü olanı yitirmeme gibi kaygılar ön plana geçecek ve dönüşmeye karşı oluşturulması istenilen bir direnç gerekçelendirilmeye çalışılacaktır. Modernlik projesiyle kurulan ilişki konusunda toplum içinde var olan bu iki karşıt eğilim birbirinden tamamen bağımsız değildir. Her biri diğerini etkilemektedir. Toplum içinde gelişen siyasal akımlar da bu iki uçtaki eğilimlerin kaygılarına bir biçimde yanıt vermek durumundadır.*⁸⁹

Yarı sömürge haline gelme durumu ve dolaylı olarak yeşeren Avrupa’ya dair kuşku, Tanzimat döneminde ekonomik boyutuyla da incelenmesi gerekli noktalar arz etmektedir. Bu kapsamda daha önceki yüzyıllarda başlamış ve uygulanagelen kapitülasyonlarla birlikte 1838’de İngiltere ile serbest ticareti öngören Balta Limanı Antlaşması öne çıkmaktadır. Yukarıda ifade bulmuş büyük güçlerin desteği olmadan ayakta kalamayacağını anlayan Osmanlı’nın yine bir tehdide karşı yardım arayışı söz konusu olmuştur. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa tehdidi karşısında İngiltere ile kurulan ittifakının mimari Mustafa Reşit Paşa öncülüğünde gerçekleşen Balta Limanı Antlaşması mevcut bütün gümrük vergileri yerine özel oranlar öngörmüş, Osmanlı pazarını İngiliz ticaretine açmış ve 1841’e kadar başka ülkelerle de serbest ticaret anlaşmaları sürecini başlatarak ekonomideki korumacılık arz eden araçlardan mahrum kalınmasına neden olmuştu.⁹⁰Yardım karşılığında taviz geleneği Kırım Savaşı’nda da görülmüş, Rusya’ya karşı savaşırken yardım isteyen Osmanlı azınlık haklarını güvenceye alan Islahat Fermanını yayımlamıştı. 1856’da savaşı kazanan Osmanlı İmparatorluğu temsilcisi Ali Paşa’nın anlaşma imzalamak için çağrıldığı Paris’teki kongrede, devletin Avrupa devletler hukukundan faydalanmasının öngörülmesinden

⁸⁹ Tekeli, s.53.

⁹⁰ Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner, 4.Baskı, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2018, ss.64-65.

hareketle kapitülasyonların kaldırılmasına dair teklifi kabul edilmemişti.⁹¹ Buna paralel değerlendirilebilecek şekilde Kongrenin Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Avrupa devleti olarak haklarının tanınmasından ziyade bağımlılığını tescil ettiği yorumları yapılmıştır.⁹²

Geniş bir zaman diliminde simgesel nitelik arz eden bu olaylarla Tanzimat dönemi yöneticilerinin Türk modernleşmesinin bu dönemde yeşeren Avrupa imgesinin ileriki yıllarda sömürü ve ekonomik bağımlılık ile açıklanmasının önünü açtıkları söylenebilir. Bu devamlılık kazanacak imgede olumsuz yan, Batı'nın gerçekten Türkiye'nin kalkınması için değil direnme kabiliyeti için yardım yapmadığı çünkü Türkiye'nin kalkınmasının kendi çıkarına olmayacağını bildiği varsayımıyla inşa edilmektedir: *“Batının Türk toplumunun Batılılaşması ile ilgili olduğu zamanlar olmuşsa da bu sırf ilgilenen batı devletinin kendi çıkarları ile ilişkili işlere Türkleri sokmak şeklinde kendini gösterir.”*⁹³

Son olarak Tanzimat döneminde olgunlaşmaya başlayan ve toplumsal hafızada yerleşikleşecek ikili Avrupa imgesinin, varlığını sürdürmek için yardım almak uğruna taviz vermekle eşleştirildiği sonucuna varabilir. Bu çıkarımı, önermeleri arasında tanzimat dönemi yöneticilerinin aşırı batılılaşıp dış güçlerin işbirlikçisi olmasına yer veren *“Tanzimat Sendromu”* da destekleyebilir. Yılmaz'ın geliştirdiği bu temaya göre *“Osmanlı devleti, Tanzimat reformlarıyla bir taahhütte bulunarak büyük devletlerin taleplerinden bir kısmını karşılamayı ve böylece onların Osmanlı Hristiyanlarını kışkırtmalarına ve ayrılıkçılığı desteklemelerine son vermeyi hedeflemiştir.”*⁹⁴ Buna yukarıda yer verilen Avrupa ülkelerinin istediği koşullarda Osmanlı pazarının açılmasını sağlayan ticari düzenlemeler de eklenmelidir. Fakat Tanzimat Osmanlı'nın modernleşmeye kesin adım atışı olsa bile, hedeflenen gerçekleşmemiş ve imparatorluğun çöküşüne engel olunamamıştır.⁹⁵

⁹¹ Akşin, s.33.

⁹² Kaya, s.5.

⁹³ Berkes, Batıcılık, s.19.

⁹⁴ Hakan Yılmaz, “Two Pillars of Nationalist Euroskepticism in Turkey: The Tanzimat and Sevres Syndromes”, **Turkey, Sweden and the European Union: Experiences and Expectations**, (Ed. Ingmar Karlsson and Annika Strom Melin), Stockholm: SIEPS (Swedish Institute for European Policy Studies), 2006, s.35.

⁹⁵ Akşin, s.24; Yılmaz, s.36.

1.3.2. Kurtuluş Savaşı Dönemi

Türk modernleşmesinde olumsuz Avrupa imajı, Tanzimat döneminin olgunlaşmaya başlattığı bir önceki bölümde öne sürülmüştü. Osmanlı imparatorluğunun hem iç dinamikleri hem de içinde bulunduğu uluslararası koşullar, olumsuz Avrupa imajının Kurtuluş Savaşı döneminde konsolide olmasına vesile olmuştur. Bu dönem için bağımsızlık mücadelesi göz önüne alındığında Avrupa'ya karşıtlık konusunda uzlaşıya varıldığı da belirtilebilir.

Sözü edilen koşulların olumsuzluğu nasıl öne çıkardığı ve pekiştirdiği anlamlandırmak adına öncelikle Osmanlı'nın son dönemlerindeki hareketlerin buna nasıl katkı sunduğuna yer verilmesi faydalı görülmektedir. Türk modernleşmesinin bir parçası ulus devletin kuruluşunu ve korunmasını da içermektedir.⁹⁶ Kurtuluş Savaşı'nda bağımsızlık içeren karşıtlığın aynı zamanda başkalık vurgusunu da içermeye başlamasından ötürü ikinci sayılanın Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde nasıl yeşerdiğine kısaca yer verilecektir. Bu kapsamda Yeni Osmanlılar'ın yukarıda belirtilen kaygıları bir başlangıç noktası teşkil edebilir. Fakat Osmanlı'nın toprak kayıplarıyla bağlantılı şekilde Osmanlılık ya da İslamcılıktan öte milli vurguları öne çıkaran akımlar daha farklı değerlendirilmelidir. 1876 ile başlayan I. Meşrutiyet dönemi sonrası Tanzimat Batıcılığının yarattığı tepkiler, padişah Abdülhamid'in Batı medeniyetinin yaratacağı etkilere karşı tecrit politikasını benimsemesine yol açmış ve böylece bu tepkilerin yönetimde de yansımaları görülmeye başlanmıştır.⁹⁷

Abdülhamid'in meclisi feshederek despotizminin hüküm sürdüğü ara dönemde yükselen muhalefete, geliştirdiği çözümlerde homojen olmasa da Jön Türkler damga vurmuştur.⁹⁸ Liberaller ve İttihat ve Terakki Komitesi (İTK) olarak bölünen bu akımda liberaller Osmanlıcılığı benimsiyordu.⁹⁹Tanzimat dönemi bürokrasisinden ve

⁹⁶ Emre Bağcı, "Dilemmas of Democrazition in with Special Turkey Reference to Modernization from Above", **İnsan & İnsan**, Sayı 3, 2015, s.5.

⁹⁷ Berkes, Batıcılık, ss.25-26.

⁹⁸ Kaya, s.5.

⁹⁹ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 10.Baskı, çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s.47.

muhalefetinden daha radikal olmasıyla farklılaşan ikinci akım, 1908’de II. Meşrutiyet’in ilan edilmesini sağlamış ve toprak kayıplarıyla nüfus dağılımı da değişen devletin kurtarılması planına “*gizli bir milliyetçiliği*” de eklemişti.¹⁰⁰ Bu gizli milliyetçilik, Avrupa’ya karşıtlığın Osmanlı’nın dışa bağımlılığının fark edilişiyle inşa edilmiş olabilir. Nitekim I. Dünya Savaşı başladığında İTK kapitülasyonların tek taraflı kaldırıldığını ilan etmişti. Feroz Ahmad’ın İTK’nin felsefesindeki Batı karşıtlığını modern devlet vurgusuyla aktarması önemlidir:¹⁰¹ “...*mevcut sistemin Avrupa’dan gelen ve imparatorluğu yıkmakla tehdit eden sürekli baskıya karşı durabilecek modern devlet ve toplumu yaratmak için gerekli radikal reformu gerçekleştiremeyeceği görülmüyordu.*” Buna ek olarak Cumhuriyet’in kurucu kadrolarının miras aldığı bu görüş, I. Dünya Savaşı nedeniyle başarısız olan “*milli ekonomi*” kurma fikrini ve ekonomide baskın gayrimüslim azınlığı azaltma girişimlerini de programına katmıştı.¹⁰²

Karşıtlığın ekonomik boyutunun olgunlaşmasında yer verilmesi gerekli görülen bir diğer şey ise fiilî olarak tanzimat döneminde yaşanmaya başlanan bağımlılığın kamuoyunda ya da aydınlar arasında belirli kavramlarla konuşulmaya başlanmasıdır. Berkes’ in aktardığına göre Yusuf Akçura’nın Türk Yurdu dergisinde yazılarına yer verdiği Marksist sosyalist Alexander Helphand, kapitalizm ve emperyalizm arasındaki bağıntıdan hareketle Osmanlı’nın ekonomik tablosunu çizmişti.¹⁰³ İTK’nin danışmanlığını da yapan bu yazar Düyun-u Umumiye, Reji, Kapitülasyonlar ve sürekli dış yardımlarına muhtaç kalınan Batı’nın ekonomik bağımlılığın ve çöküşün nedeni olduğuna işaret etmişti. Böylece toplum ilk kez sömürü ve emperyalizm kavramlarıyla tanışmış oluyordu.¹⁰⁴ Bu sorunun çözümü ise ona göre siyasal bağımlılıktan kurtulmak için öncelikle ekonomik bağımlılıktan kurtulmak gerekliliği idi. Bağımsız yaşam isteniyorsa ülkenin kendi işini kendi görece hale gelmesi şart koşuluyordu.¹⁰⁵ Tezel’in özetlediği gibi:

¹⁰⁰ Köker, ss.129,132.

¹⁰¹ Ahmad, s.48.

¹⁰² Bakkalcı, s.233.

¹⁰³ Berkes, Batı Sorunu, s.61.

¹⁰⁴ Akşin, s.100.

¹⁰⁵ Berkes, Batı Sorunu, ss.61-62.

‘Avrupalılaştırılmış’ eğitim süreçlerinden geçip Osmanlı devletinin yeni kurumlarında sivrilen Türk aydınlarının bir kısmında, Osmanlı İmparatorluğu’nun çağdaştırılması, iktisaden geliştirilebilmesi için, Osmanlı toplumunun kapitalist dünya sistemi içinde sürdürmekte olduğu işlevin değiştirilmesi gerektiği kanısı ve bu değişikliği sağlamaya yönelik siyasal müdahaleyi yapma eğilimi ve iradesi belirdi. Rahatsız oldukları durumun değiştirilmesine yönelik çabaların önündeki en önemli engel Osmanlı devletinin içine düştüğü yarı-sömürge statüsü olduğu için, toplumu çağdaştırmaktan yana olan Türk aydınlarının siyasal programları, sömürgeciliğe karşı bir içerik kazandı.¹⁰⁶

Yukarıdakilerden bağımsız değerlendirilemeyecek bundan sonraki düşüncelerde görülecek karşıtlığın en homojen ve yoğun hali Kurtuluş Savaşı’ndaki halidir. Bunu açıklamak adına I. Dünya Savaşı sonucunda yenilmiş Osmanlı’nın Mondros Ateşkesi sonrası fiili olarak başlamış toprak paylaşımını resmîleştiren Sevr Anlaşması ve toplumsal hafızada/ siyasal kültürde en yerleşik unsurlardan biri olan “Sevr Sendromundan” bahsetmek gereklidir.

Burada Avrupa karşıtlığı ile ilgisini incelerken, Sevr Antlaşması’nın öngördüklerinden ziyade yarattığı etkinin Avrupa’nın/Batı’nın imajındaki kalıcılığına dikkat çekmek olacaktır. Yaratılan algının güncel niteliği ve siyasal, sosyal, bilimsel, askeri çevrelerde geniş yer bulabilmesi Sevr’i sendrom haline getirmiştir.¹⁰⁷ İşgali gerçekleştiren Batılı ülkelere karşı savaşıp başarılı olursa da bu ülkeler “*Varoluşsal bir tehdit olarak öteki*”¹⁰⁸ halini almıştır. Bu tehdit Kurtuluş Savaşı döneminde karşıtlıkta oluşan uzlaşıya göre elde kalan toprakların bağımsızlığına ve Anadolu’da yeşermiş direniş hareketine yönelikti. Avrupa emperyalizmiyle karşı karşıya kalındığı bu dönem, siyasal düşüncede “*kendini savunma ve elde kalanı koruma içgüdüsi*” nün en yüksek seviyeye ulaştığı dönem olmuştur.¹⁰⁹

Kurtuluş Savaşı’nda başarı gösterilmeseydi Osmanlı topraklarında kalıcı hale gelecek Avrupalı ülkelere karşı toplumsal hafızada her an dirilmeye hazır bir korku söz konusudur. Bu varsayıma göre Sevr, Batı’nın Türkiye’yi parçalama ve bölmeye

¹⁰⁶ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi*, 5. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s.459.

¹⁰⁷ Levon Hovsepyan, *The Fears of Turkey: The Sevres Syndrome*, Information and Public Relations Center, Yerevan, 2012, s.9.

¹⁰⁸ Macmillan, s.110.

¹⁰⁹ Hovsepyan, s.7.

dair saklı gündemini anlatan bir araç haline gelmektedir.¹¹⁰ Sonuç olarak şüphe, örtülü olarak dış ilişkilerde sürdürecektir ve aynı zamanda iç politikadaki sorunlarda da dışsal bir etken olarak hatırlanacaktır.¹¹¹ : “*Avrupa Birliği (AB), Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Katolik Kilisesi şüpheci bir yaklaşımla algılanır. Özellikle milliyetçi sağ ve Kemalist sol bu şekilde konumlanmıştır. Refah Partisi ’nde de Saadette Partisi ’nde de aynı tutum görülmüştür.*”

Karşıtlıkta başkalık vurgusu ve bağımsızlık isteğinin bir arada okunması gereklidir. Başkalık vurgusundan kasıt Türklüğün bir direnç noktası olarak kullanılmaya başlanması mevzusudur.¹¹² Burada kaynak olarak 14 Wilson ilkesinin (*Fourteen Points*) 12. Maddesi kullanılmıştır.¹¹³ Türkler’in bağımsızlığı olarak öne sürülen argüman, uluslararası serbest ticaretin pazar genişlemesi için ülkelerin bağımsız olma gerekliliği ile desteklenmiştir.¹¹⁴

Özetle bu dönemde Avrupa karşıtlığının en berrak hali görülmüştür. Avrupa, o dönem modernliğin simgesi olsa da modernleşme deneyimi başlamış Türkler için bağımsızlığa ve başkalığa sarılmasına vesile olan emperyalist bir düşman olarak olumsuz versiyonunu pekiştirmiştir.

1.3.3. Cumhuriyet Dönemi

Dönemsel ayrımlar Avrupa imgesinin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini değil; bu imgenin olumsuz boyutunun inşasında belli bir sürekliliğin gözlemlendiğini belirtmek için yapılmıştır. Buradan hareketle Türk modernleşme deneyiminde

¹¹⁰ Hovsepyan, ss.9, 42.

¹¹¹ Macmillan, s.111.

¹¹² Tanıl Bora, **Medeniyet Kaybı Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar**,4.Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, (Medeniyet), 2011, s.39.

¹¹³ Osmanlı imparatorluğunda Türklerin oturdukları, çoğunluk sağladıkları bölgelerin bağımsızlığının sağlanması, Türk egemenliği altında bulunan diğer unsurlara da özerk bir gelişme için tam ve engelsiz bir fırsatın sağlanması, Türk Boğazlarının uluslararası garanti altında tüm devletlerin ticaret gemilerine açılması. Bkz. “Wilson İlkeleri”, **Atatürk Ansiklopedisi**, [https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/wilsonilkeleri/#:~:text=aras%C4%B1%20garantilerin%20verilmesi,12.,t%C3%BCm%20devletlerin%20ticaret%20gemilerine%20a%C3%A7%C4%B1lması%20B1.,\(20.04.2022\).](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/wilsonilkeleri/#:~:text=aras%C4%B1%20garantilerin%20verilmesi,12.,t%C3%BCm%20devletlerin%20ticaret%20gemilerine%20a%C3%A7%C4%B1lması%20B1.,(20.04.2022).)

¹¹⁴ Baskın Oran, “1919-1923: Kurtuluş Yılları”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1**, (Ed. Baskın Oran), 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 100.

Avrupa'ya karşı duyulan şüphenin ve dolayısıyla yukarıda belirtildiği üzere varoluşsal bir tehdit olarak algılanmasının bir gelenek haline geldiği öne sürülmektedir. Evrimleşme ve boşluklar olsa dahi bu algının sürekliliği söz konusudur. Bu önermenin geçerliliğini sunan diğer bileşenler Cumhuriyet'in kuruluşu sonrasını kapsayan bu başlıkta değerlendirilecektir.

Tanzimat döneminde adı konmamış başkalık vurgusunun bir milli kimlik olarak ortaya çıkışı ve resmîleştirilmesi Kurtuluş Savaşı sonrası Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla mümkün olabilmiştir. Lozan, Türk modernleşmesinin Batıya rağmen bir Batılılaşma süreci oluşunu resmîleştirmiştir. Modernleşmenin imparatorluğu kurtarmak ya da düzeltmek amacıyla başlaması, cumhuriyetin ilanı ve bir ulus devletin kurulmasıyla ekonomik kalkınma amacına evrilmiştir.¹¹⁵ Bunun yollarından biri de Batı ailesine dahil olmak kaygısıyla açıklanmaktadır.¹¹⁶ Fakat bu gözü kapalı bir teslimiyet ya da güvenle değil, kendini ona tehdit oluşturanlara benzeterek var etmeyle açıklanmalıdır.:

...Türk devriminin anti-kapitalistlikle ilgisi yoktu; tam tersine bir durum söz konusuydu ve devrim sisteme dahil olmak üzerine kurulmuştu. Fakat devrimin kurduğu devletin kapitalist niteliği, emperyalizme karşı olmasına engel değildi; çünkü vatani uluslararası kapitalizm eliyle değil, 'ülkeyi kalkındıracak ve ekonomiyi dışa karşı koruyacak' milli kapitalist eliyle kalkındırmak istiyordu. Atatürk'ün batıcılığı 'Bağımsızlık içinde Batılılaşma' olarak nitelenebilecek bir stratejiydi.¹¹⁷

Tüm bu süreklilik içinde Batı ailesinin Avrupa imgesine eklenen ABD'yi de kapsadığı öne sürülebilir. Bu kapsamda karşıtlığın saptanabildiği ve süreklilik arz ettiği noktalar tarihsel seyir içinde aktarılıp analiz edilmeye çalışılacaktır.

Cumhuriyet'in Osmanlı deneyiminden aldığı derslerden biri, Osmanlı'nın yarı sömürge haline gelmesine neden olan liberal iktisat politikalarıydı ve İTK'nın 1910'larda sanayileşmeyi hızlandırmaya yönelik aldığı tedbirler ve koruyucu gümrük politikaları unutulmamıştı. 1923'te yapılan İzmir İktisat Kongresi'nde bile yabancı

¹¹⁵ Tekeli, s.52.

¹¹⁶ Kaliber, s.107.

¹¹⁷ Oran, s.252.

sermayenin ülkeye girişinin denetlenmesi istenmiş, yabancıların ülkedeki faaliyetleri ancak yerli ortaklarla karma şirket kurma şartına bağlanmıştı.¹¹⁸

Geçmiş deneyimlere bağlantılı değerlendirilebilecek şekilde Cumhuriyet döneminde ilk olarak 1930’larda uygulanan devletçilik politikaları bölümün başında belirtilen tehdit algısı çerçevesinde karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet’in ilanından bir süre sonra reformların tamamlanması, Lozan Antlaşması’nda yer alan 5 yıllık gümrükleri yükseltme yasağının sonra ermesi ve 1929’da başlayan ekonomik bunalımın yarattığı uluslararası koşullar da devlet eliyle bir sanayileşme programının başlatılmasına zemin hazırlamıştı.¹¹⁹ Bununla birlikte kambiyo piyasalarının denetimi, yeni gümrük tarifesi, ihracatı denetimi ve ithalatta kota uygulamaları uygulanmaya başlandı.¹²⁰ 1931’de uygulamaya konulan devlet kapitalizmi olarak değerlendirilebilecek devletçilik politikası, Tezel’in Bernard Lewis’ten aktardığına göre askerler ve bürokratlar arasında “*Batı’ya ve kapitalizme karşı hislerin yeniden canlanması*” olarak tanımlanmıştır.¹²¹ Bu dönemin felsefesini Kadro hareketinin argümanlarında görmek mümkündür. Önceki bölümlerden beri öne sürülen sürekliliğe sahip karşıtlığı barındırdığına inanılan bu dönemde bağımsızlık, ulusal egemenlik veya bunların koşulu olan güçlü ekonominin devlet eliyle güdülecek sanayileşme politikalarıyla mümkün olacağı şartı öne sürülüyor ve milliyetçilikle anti-emperyalizm harmanlanıyordu. Buna göre bağımsızlığını emperyalizme verdiği savaşla kazanmış Türkiye’nin sömürge ya da yarı sömürge ülkeler için teşkil ettiği model; emek-sermaye çelişkisini değil sanayileşmiş ve teknik açıdan ilerlemiş ülkeler ile sömürgeler arasındaki çelişkinin varlığına işaret ediyordu.¹²²

Bu dönemde kalkınmanın finansmanı için İngiltere, Rusya ve İsveç’ten kredi ve borç alındığı da unutulmaması gereken bir detaydır.¹²³ Yatırımı artırma kaygısıyla yapılmış bu girişimlerin de kendini büyük devletlere karşı var etme ya da kendi

¹¹⁸ Tezel, ss.147,151,153.

¹¹⁹ Oran, s.247.

¹²⁰ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908- 2009**, 20.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2015, s.68.

¹²¹ Tezel, s.244.

¹²² Gökhan Atılgan, “Anti -Emperyalizm ve Bağımsızlıkçılık (1920-1971)”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 8**, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss.679-680.

¹²³ Berkes, Batı Sorunu, s.95.

kendine yetme amacına hizmet ettiği söylenebilir. Yukarıdaki bilgiler ışığında II. Dünya Savaşı sonrasına kadar sürdürülen bu dönem; yerli üretim, yabancı sermayeye karşı şüpheci tutum, sanayinin zayıflığını devlet eliyle giderme ya da sanayinin dış etkilere maruz kalması ihtimalinde sömürgeci ülkeler tarafından yıpratılacağı hususu gibi kaygıların süreklilik arz eden Avrupa karşıtlığına eklemlenmesine vesile olmuştur.

II. Dünya Savaşı sonunda Avrupa dünya sisteminde başat rolünü kaybetmiş ve ardından kurulan Bretton Woods sistemi ABD'nin uluslararası ekonomide bu rolü kazanmasını sağlamıştı.¹²⁴ Bu nedenle 1940'lardan itibaren Türkiye'deki Avrupa karşıtlığı/şüpheciliği analiz edilirken Batılı devletlere ABD'nin de eklenmesi gerekecektir. Türkiye açısından Batıya dahil olmak kaygısının belirginleştiğini belirtmek mümkündür. Vaner ve Marshall Planı, Uluslararası Para Fonu (*International Monetary Fund* – IMF) Dünya Bankası üyeliği gibi kalkınma amacıyla yaklaşılan konularla birlikte 1952'de gerçekleşen Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (*North Atlantic Treaty Organization*- NATO) üyeliği ve 1959'da Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET)¹²⁵ yapılan başvuru da bu kapsamda değerlendirilebilir.

Truman Doktrini çerçevesinde öngörülen 1948 tarihli Marshall Yardımı'nın uygulama mekanizmasında ABD'nin yardımın hangi alanlarda uygulanacağını belirleme yetkisi vardı.¹²⁶ Yardım, Türkiye'ye diğer ülkelerin aksine şartlı sunulmuştu. Bunun nedeni Avrupa'nın kalkınmasına odaklı bir planda Türkiye'nin de buna yardımcı olacak role tayin edilmesiyle açıklanabilir.¹²⁷ Türkiye bu yardımları istediğinden çok partili yaşam, tarımsal ağırlıklı bir ekonomik yapılanma, askeri malzeme ve sanayii ürünlerinin ABD ve Batı Avrupa devletlerinden alınması şeklinde sunulan şartları yerine getirmeye çalışmıştır.¹²⁸ Bu şartların bağımlılık ilişkisini tekrar geri getirdiği yorumları yapılmış, hükümlerin Osmanlı döneminde yapılan kaptülasyonları hatırlattığı ve tam bir teslimiyet içerdiği yazılmıştı : “1960'larda Türkiye

¹²⁴ Oran, ss.480-482.

¹²⁵ Sırasıyla AKÇT, AET, AT ve AB isimlerini alan Avrupa Birliği bu tez çalışmasında aktarılan dönemdeki adı baz alınarak ifade edilecektir.

¹²⁶ Oran, s.485.

¹²⁷ Berkes, Batı Sorunu, s.132.

¹²⁸ Bakkalcı, s.252.

İşçi Partisi (TIP) Genel Başkanlığı yapacak olan sosyalist Mehmet Ali Aybar ABD'nin Türkiye'yi sömürgeleştirmek istediğini yazarken, sağcı Yeni Sabah gazetesinde de benzer yorumlara yer verilmişti."¹²⁹

Batı yardımları karşısında bedel ödeme zorunluluğu Batılı müttefiklerle eşit sayılma kaygısından ötürü göze alınmıştı.¹³⁰ Askeri malzemelerin kullanılmasında kısıtlar özellikle 1964 Kıbrıs müdahalesi döneminde sorun yaratmıştır. Ayrıca yakın dönemde benimsediği sanayi temelli kalkınma politikasından vazgeçen Türkiye, ekonomik anlamda “yapısal bir paradigma kayması” yaşamıştır.¹³¹ Genel olarak bu dönemde “Türkiye’nin kapitalist metropollere olan ticaret bağımlılığı ve ticaret bağımlılığın getirdiği mali bağımlılık” tekrar yükselmeye başlamıştır.¹³² Bu değişimin belirli koşullara ayak uydurma kaygısıyla yapılması ve ileriki dönemlerde bağımlılık ilişkisini sıkılaştırması, bundan sonraki dönemlerde Türkiye’nin karşısına çıkarılan her yeni uyum şartının birer taviz olarak yorumlanmasına yol açmıştır. Avrupa’nın ve artık ABD’nin Türkiye’den sürekli tavizler bekleyen konumu kalıcı hale gelmektedir.

1960’larda da Türk siyasi düşüncesinde gelişen akımlar ve bazı olaylar Avrupa/Batı imajının geliştirilen hipotezde nereye yerleştiğini anlamak için incelenebilir bulunmaktadır. 1964 Kıbrıs müdahalesi ve buna bağlı olarak kamuoyunda yankı uyandıran Johnson mektubu, izlenen çizgide üzerinde durulması gereken bir noktayı teşkil etmektedir. ABD Başkanı Johnson’un Türkiye’yi harekâttan vazgeçirmek niyetiyle İnönü’ye gönderdiği mektupta ABD’nin sağladığı silahlarla girişilecek harekâta ABD’nin rızasının olmadığı ve herhangi bir Sovyetler Birliği müdahalesi ihtimalinde NATO İttifakı’nın Türkiye’ye yardım etmeyeceği bildiriliyordu.¹³³ Batı ailesine katılma telaşında olan Türkiye’nin karşısında tehditkâr imge tekrar kendini var etmeye başlamıştı. Bu dönemde aktif ve sık bir biçimde birebir ilişkide olduğundan Avrupa’dan çok Amerikan karşıtlığı daha belirgin bir hâl

¹²⁹ Çağrı Erhan, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1**, Ed. Baskın Oran, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, (ABD), 2009, s.541.

¹³⁰ Ahmad, s.144.

¹³¹ Bakkalcı, ss.256-257.

¹³² Tezel, s.227.

¹³³ Ahmad, s.168.

almıştır. Fakat bunun ayrı değerlendirilmemesi gerekmektedir, çünkü başlatıcı faktörler her ne olursa olsun Türkiye'nin alacağı tutumlar 1960'ların yarısından itibaren 1970'ler boyunca Avrupa ile ilişkilerinde de aynı çizgide ilerlemiştir.¹³⁴ Bu dönüşüm, sol kesimlerde ve Kemalist ulusalcılarda tarihsel bir süreklilik olarak aktarılan anti-emperyalizm anlatılarının daha da güçlenmesine yol açmıştır.¹³⁵ Artık Kurtuluş Savaşı'nın emperyalizme karşı bir mücadele olarak tekrar sunulduğu gündemde Osmanlı döneminden itibaren içinde bulunan bağımlılık/sömürü ilişkisine yönelik eleştiriler sürekli ve kalıcı hale gelmeye başlayacaktır. Buna örnek, 1960'ların siyasal ikliminde dönemin aydınlarının Tanzimat dönemindeki genel olarak deneyimlerin, spesifik olarak Tanzimat reformlarının ve Tanzimatçıların "*Türkiye'nin ekonomik çıkmazının ve bağımlılığının tarihi sorumlusu*" olarak gösterilmesi verilebilir.¹³⁶ Tanzimat döneminin bu bağlamda değerlendirilmesi Türk siyasetinde sıklıkla kullanılacak bir araç haline gelecektir. Daha detaylı incelenecek olunursa 1960'ların sol geleneğinde ferman, Osmanlı İmparatorluğu'nu yarı sömürge ekonomisine yönelten ve uydu Batıcılığının yolunu açan bir belge sıfatıyla kötüleniyor; Millî Görüş çizgisinde ise Batı taklitçiliğinin başlatıcısı olarak analiz ediliyordu.¹³⁷

1963'te AET'ye tam üyelik hedefi öngören Ankara Antlaşması'nın imzalanışı da olumsuz Batı imgesini ön plana çıkaran muhalefetlerin dönemin karşıt iklimi paralelinde eleştirilerine konu olmuştu. Örneğin 1965'te meclise girene kadar ve sonrasında da Türkiye İşçi Partisi (TİP) Ortak Pazar'ın ekonomik ve sosyal yapıyı zayıflatacağını, Türkiye'nin "*ucuz madde ihraç eden, pahalı mamul madde ithal eden geri bir ülke*" olarak kalacağını, Avrupa'nın Türkiye'nin kalkınmasından çok sömürülmesine neden olacağını öne sürmüştü.¹³⁸ Antlaşmayı parafe eden İnönü'nün dahi yükümlülükler açısından Türkiye'nin zararına olabilecek şartlar olması halinde

¹³⁴ Baskın Oran, "1960-1980 Görelî Özerklik 3: Dönemin Bilançosu", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1**, Ed. Baskın Oran, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.674-675.

¹³⁵ Ahmad, s.169.

¹³⁶ Ortaylı, s.33.

¹³⁷ Selçuk Akşin Somel, "Çok Yüzlü Bir Belge: Gülhane Hatt-ı Hümayunu", **Toplumsal Tarih**, Sayı :311, 2019, ss.75-76.

¹³⁸ Esra Çayhan, **Dünden Bugüne Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri ve Siyasal Partilerin Konuya Bakışı**, Boyut Matbaacılık, İstanbul, 1997, s.418.

Antlaşma hükümlerinin işlerliğinin durdurulması ya da çekilme ihtimalini sorguladığı bilinmektedir.¹³⁹ Bunlarla birlikte özellikle Johnson Mektubu sonrası ABD ile gerilen ilişkiler dış politikanın sorgulanmasına yol açmış, Avrupa ile ilişkilerin sıklaştırılarak bir denge politikası izlenmesine karar verilmişti. Ankara Antlaşmasının yapılma iradesi bu kapsamda değerlendirilebilir. Buna ek olarak 1980'e kadar ana akım siyasette sosyal demokratların ve Adalet Partisinin de belirgin bir Amerikan yanlısı imaj çizmemek adına ilkinin Sosyalist Enternasyonal ile ikincisinin Avrupa Hristiyan Demokrat Partisi ile yakınlaşmaları da denge gözetme amacının birer ürünüydü.¹⁴⁰ Söz konusu etkileşimlerin bir istisna olarak yorumlanmaması gerekmektedir. Varlığı süreklilik arz eden tehdidin kendini gösterme dereceleri farklılaşmakta, bağımlı olunmaya başlayanın ABD olduğu fark edildiği zaman bağımlı olmaktan çekinilen Avrupa'ya yönelmiş olunması Avrupa'dan da sürekli şüphe duyulduğu tezine istisna teşkil etmemektedir.

Genel olarak modernleşme geleneğinin hedefi olarak hep Batıyı benimseyen Türkiye, Batı ailesine katılma çabasını hep siyasal anlamda değerlendiriyordu fakat ekonomik koşullara önem verilmediği görülüyordu.¹⁴¹ Sol gibi ekonomik koşullara dikkat çeken bir kesimden daha söz edilecek olunursa 1960'larda yükselişe geçen ve mecliste temsil gücü de edinen İslamcı Millî Görüş hareketi öne çıkmaktadır. Kültürel batı karşıtlığı ile kendi yaklaşımının kurumsallaşmasını da sağlayan bağımsızlıkçı tutumuyla Milli Selamet Partisi (MSP) ve Milli Nizam Partisi (MNP) eleştirel çizgide değerlendirilebilir.¹⁴² Nitekim parti başkanı Necmettin Erbakan TİP'in ekonomik bakış açısına paralel olarak, Türkiye'nin dezavantajda olduğu ekonomik seviye farkının ilişkilerin sıklaşması ihtimalinde ülkeyi Batı'nın sömürgesi haline getireceğini ve AET'nin Batı'nın geliştirdiği yeni bir sömürgecilik sistemi olduğunu savunmuştu.¹⁴³

¹³⁹ Rıdvan Karluk, **Avrupa Birliği ve Türkiye**, 5.Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul,1998, s.370.

¹⁴⁰ Ahmad, s.262.

¹⁴¹ Mehmet Ali Birand, **Türkiye'nin Büyük Avrupa Kavgası: 1959-2004**, 11.Baskı, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2005, s.71.

¹⁴² 1974 Kıbrıs Harekâtını düzenleyen hükümet ortağı olan Milli Selamet Partisi'nin daha sonraki dönemlerde Milliyetçi Cephe hükümetlerinde de yer alışı partinin/yaklaşımın net bir karşıtlık sergilediği tanısına engel olmuştur. Bkz. Tanıl Bora, "Türkiye'de siyasal İdeolojilerde ABD/Amerika İmgesi", **Modernleşme ve Batıcılık Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 3**, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, (İmge), 2007, ss.160-161.

¹⁴³ Çayhan, s.420.

Ankara Anlaşması'nın Gümrük Birliği ile sonlanacak takvimi 1964-1969 yılları arası Türkiye'nin herhangi bir yükümlülük üstlenmediği hazırlık döneminin ardından, 1970'te imzalanan Katma Protokol ile 1971'de resmî olarak başlamış geçiş dönemini içermekteydi. Sol ve aşırı sağı temsil eden yukarıdaki partiler dışında da genel olarak hazırlık döneminin uzun tutulması yönünde konsensüsün varlığı gözlemlenmiştir. Hükümetteki Adalet Partisi (AP) dışında ortaklaşan yaklaşıma göre hazırlık döneminin iyi kullanılamadığı, Katma Protokol'ün Türkiye'nin sanayileşmesini baltalayacağı, tarımda hiçbir avantajın elde edilemediği, bu şekilde başlatılacak geçiş döneminin Türk ekonomisinin topluluğunkiyle rekabet edemeyecek seviyede kalacağı ve sağlanacak gümrük indirimleri nedeniyle devletin gelir kaybına uğrayacağı yönünde karışıklık gelişmişti.¹⁴⁴ Nitekim Katma Protokol'ün uygulanmasından itibaren AET lehine artan dış açık da tartışmaların yoğunlaşmasına neden olmuştur.¹⁴⁵ Geçiş döneminde Türkiye'nin üstleneceği ekonomik yükümlülükler Katma Protokol'ün imzalanacağı dönemde karışıklığın yükselmesine neden olmuş, buna 1974 Kıbrıs Harekâtı'na verilen tepkiler de eklenince 1976'da Türkiye'nin tek taraflı olarak AET'ye karşı yükümlülüklerini dondurma ve gümrük vergisini indirmeme kararı alınmıştı.¹⁴⁶

Burada Türk bürokrasisi içindeki kamplaşmaya da karışıklık bağlamında yer verilmesi gerekli görülmektedir. Adalet Partisi'nden sonra 1973'te hükümete gelen CHP – MSP koalisyonu döneminin bağımsızlıkçı tutumu Katma Protokol'ün değiştirilmesi yönünde de görüşlerin yükselmesinde kendini göstermiştir. Bülent Ecevit'in isteğiyle kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) bünyesindeki Özel İhtisas Komisyonu Katma Protokol'ün değiştirilmesini ve özel tercihli ticaret anlaşmasına dönülmesini önermişti.¹⁴⁷ AET'ye yaklaşımda Dışişleri Bakanlığı'na nazaran şüpheli çizgisini koruyan planlamaya ayrı bir parantez açmak gerekirse, Ankara Anlaşması'nın imzalanacağı dönemden beri “*AET'nin Türkiye ekonomisine çeki*

¹⁴⁴ Çayhan, s.421.

¹⁴⁵ Ekrem Yaşar Akçay, "1970'lerde Siyasi Partilerin Gözüyle Türkiye'nin AET'ye Bakışı: AP, CHP, MHP, MSP, DP2, TKP Örnekleri ", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 4, Sayı: 7,2012, s.33.

¹⁴⁶ Karluk, s.370.

¹⁴⁷ Birand, ss.229-230.

düzen verme niyetine” karşıtlığı vurgulanmalıdır.¹⁴⁸ Dışişleri Bakanlığı’nın istekliliğine karşıtlık da teşkil eden bu tutum, Katma Protokol müzakerelerinde de geçiş döneminin başlamaması ve geçiş döneminde Katma Protokol’ün değiştirilmesi yönünde görüş arz edilmesiyle de süreklilik kazanmıştı.¹⁴⁹

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) – MSP Koalisyonu döneminde Türkiye, Kıbrıs sorunu özelinde Londra Anlaşması’nın tanıdığı garantör ülke yetkisine dayanarak Kıbrıs’a harekât düzenlemiştir. Bu hamle, AET, ABD ve Birleşmiş Milletler (BM) tarafından işgal olarak adlandırılmış ve Türkiye’nin çeşitli siyasal ve ekonomik kısıtlamalara uğradığı dönemi başlatmıştır.¹⁵⁰ Burada 1971’de ABD’nin direktifiyle konulmuş haşhaş ekim yasağının aynı zamanlarda (Temmuz 1974) kaldırılmasının da bir etken olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Türkiye’ye ABD tarafından verilen borçların durdurulması, ekonomik ve askeri yardımların askıya alınmasıyla başlatılan ambargo uygulamalarının asıl gerekçesi ekim yasağının kaldırılması iken Kıbrıs harekâtı bunun yerine geçirilmiştir.¹⁵¹ 1978’de tekrar yönetime gelen Ecevit hükümetinin Türkiye’nin ekonomik sıkışmışlığı için aradığı çözümler kapsamında ambargo ve kredilerin açılması ile AET’ye yükümlülüklerin durdurulacağı 5 yıllık bağışıklık dönemi talebi yer alıyordu.¹⁵² Aynı zamanda 1977’de AET’nin tarımda üçüncü ülkelere yönelik uygulanmasını kabul ettiği Genelleştirilmiş Preferanslar sistemine Türkiye’nin dahil edilmesi ve serbest dolaşımın sağlanması diğer talepler arasındaydı.¹⁵³ AET’den proje kredilerinin ve özel sermayenin dahil olduğu 8 milyar dolar yardım talebindeki 4,4 milyar dolar kredi talebine karşılık bir yıl sonra gelen cevapta 600 milyon dolarlık 4. Mali Protokol’ün önerdiği ve Topluluğun Türkiye’nin bağışıklık talebini kabul ettiğini içeren yanıtı beklenmeden Aralık 1978’de Bakanlar Kurulu kararıyla AET’ye karşı yükümlülüklerin uygulaması askıya alınmıştır. 1987’de yapılan tam üyelik başvurusuna kadar hem Türkiye’nin iç sorunları hem de AET’nin Türkiye ile aynı dönem ortaklık anlaşması yapmış Yunanistan dahil (1981) yeni üye

¹⁴⁸ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, “AET ile İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1**, (Ed. Baskın Oran), 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.836.

¹⁴⁹ Birand, ss.158, 217.

¹⁵⁰ Bakkalcı, s.279.

¹⁵¹ Erhan, ABD, s.704.

¹⁵² Birand, s.267.

¹⁵³ Erhan ve Arat, s.851.

alımı ilişkilerin zayıf kalmasına neden olmuştur. Avrupa ile ilişkilere şüpheli bakan kesim de Türkiye'ye karşı uygulanan politikaları ve eylemleri haksız bulmuş, bu haliyle Topluluğa üyeliğin Türkiye'ye yarardan çok zarar getireceğine inanmıştır.¹⁵⁴

1987 tam üyelik başvurusunun da örtük bir tepki olduğu söylenebilir. 1980 darbesi sonrası ilişkilerin kopmasını istemeyen Milli Güvenlik Konseyi'nin sürdürdüğü baskıcı yönetime tepki olarak Avrupa Parlamentosu (AP) 19 Haziran 1981'de parafe edilmiş 4. Mali Protokol'ün askıya alınmasına yönelik kararı 4 Kasım 1981'de kabul etmişti. 1982 yılı boyunca AET tüm tekstil ürünlerine yeni sınırlamalar ve kotalar getirmişti. Ekim 1980'den itibaren Türk vatandaşlarına vize uygulaması getirilmişti. 1983'te yapılan seçimlere kadar AP'nin kınama kararları da ilişkilerin durgunlaşmasına hizmet etmişti.¹⁵⁵ Yukarıda karşıt pozisyonuna yer verilen DPT'de Müsteşarlık yapmış ve devamında 24 Ocak 1980 kararlarının yapımında aktif olan Turgut Özal'ın Başbakanlığı bu arka planda başlamıştı. Dolayısıyla hem geçmişinden hem de ilişkilerin hali hazırdaki durumundan ötürü AET'ye bakışı temkinli olan Özal, Katma Protokol'e göre 1986'da başlayacak işçilerin serbest dolaşımının uygulamaya konmaması için Federal Almanya'nın serbestiyi kaldırma konusundaki tutumuna ve AET'nin genel olarak yükümlülüklerini yerine getirmemesine karşılık cezalandırma girişimi adı altında tam üyelik başvurusu yapılmasını sağlayacaktı.¹⁵⁶

Burada bir hususun tekrar edilmesinde fayda görülmektedir. Görünürde tam üyelik başvurusunun, 1970'lerden itibaren zayıflamış ve 1980 darbesiyle birlikte kopma noktasına gelen ilişkinin canlandırılması ya da Türkiye'nin üye olma iradesini hatırlatması için yapıldığı söylenebilir. İkincisinin geçerliliği mümkün olmakla birlikte asıl konu ilişkilerin olduğu halde bırakılırsa giderek büyüyen ve artık Yunanistan'ı da içinde barındıran topluluğun Türkiye'ye Antlaşma ve Katma Protokol dışı uygulamalarla onu üçüncü ülke haline getireceği ihtimaliydi. Özal yönetimi, süreç müdahalesiz ilerlerse tam üyelik yerine Gümrük Birliği üyeliğinin öngörüldüğü ilişkilerin Türkiye'nin finanse edemeyeceği kadar ağır ekonomik yük getireceğini,

¹⁵⁴ Akçay, s.44.

¹⁵⁵ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "Avrupa Topluluğuyla İlişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2**, (Ed. Baskın Oran), 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.88.

¹⁵⁶ Birand, ss.318,322.

bunun yerine 1980’den itibaren uygulanmaya başlanmış liberal ekonomi politikaların en sağlıklı işleyeceği ortamın AET’ye tam üyelikle sağlanabileceği sonucuna varmıştı.¹⁵⁷ Buradan hareketle Türkiye’nin Batı’ya rağmen Batılılaşma refleksini hatırlatır şekilde Tek Senetle derinleşen topluluğu kendi çıkarlarına tehdit teşkil edecek bir öteki olarak algıladığı çıkarımına varılabilir. Buna göre sürekli yükümlülüğe sokan ve taviz isteyen Avrupa’ya karşı onu olumsuz bir imge olarak algılama tutumunun sürekliliği görülebilir.

Genel olarak AET ile ilişkilerde öngörüsüzlüklerin ve ABD ile gerginleşen ilişkilerin 1960’lardan itibaren kalıcılışacak emperyalist/tehditkâr Batı imgesinin güçlenmesine yol açtığı yorumu yapılabilir. Söz konusu karşıtlığın tarihsel tecrübelerle de harmanlanması Türk siyasetinde sendrom olarak anılan tarihi deneyimlerin sık sık gündeme gelmesine vesile olmuştur. Dolayısıyla Cumhuriyet’in kuruluşundan önce başlamış modernleşme serüveni, içinde her zaman Avrupa ve devamında Batı’yı anlatan ve varoluşsal tehdit olan ötekilerin örtülü de olsa süreklilik arz eden imgesini barındırmıştır. Bunun hayranlık ve nefret duygularıyla kendini yenilediği hususu Bora tarafından şu şekilde özetlenmiştir: *“Batı’ya karşı kültürel ve politik bir hinçla onun maddi gücüne duyulan hayranlığın yan yanallığı... modern Türk siyasal düşünce akımlarının Batı’ya bakışında güçlü izler bırakmış bir ikiliktir. Bu nefret-hayranlık ikiliğinin karmaşalarının, siyasal düşüncesinin psikik ardyöresi açısından daima hesaba katılması gerekir.”*¹⁵⁸

Bölümün başından beri aktarılmaya çalışılmış süreklilik, belirli örnek olaylarda tüm siyasal yaklaşımları yatay kesen tarihsel kökleri olan karşıtlıkları yeniden doğurmuştur. Dolayısıyla örneğin XIX. yüzyıl Osmanlı’sının imzaladığı Balta Limanı Antlaşması 1960’lar Türkiye’sinde AET ile yakınlaşan ilişkiler kapsamında diriltirmiştir. Aynı şekilde Düyun-u Umumiye’nin yerleştirdiği algı IMF ile ilişkilerde kullanılagelmiş ya da Kurtuluş Savaşı döneminde anılan İngiliz sömürgeciliği,

¹⁵⁷ Birand, s.323.

¹⁵⁸ Tanıl Bora, “Milliyetçi Muhafazakâr ve İslamcı Düşünüşte Negatif Batı İmgesi”, **Modernleşme ve Batıcılık Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 3**, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, (Negatif), 2007, s.263.

Cumhuriyet döneminde Amerikan emperyalizmi veya AB suretinde yeniden yorumlanmıştır.¹⁵⁹

Bu süreklilik vurgusundan hareketle ikinci bölümde Gümrük Birliği Anlaşması'nın incelenebilir bir örnek olay olup olmadığı tartışılacak ve yukarıda anlatılmaya çalışılan ortaklaşmış karşıtlığın kendini hangi noktalarda gösterdiği analiz edilecektir.

¹⁵⁹ Doğan Gürpınar, “Historical Revisionism vs. Conspiracy Theories: Transformations of Turkish Historical Scholarship and Conspiracy Theories as a Constitutive Element in Transforming Turkish Nationalism”, Journal of Balkan and Near Eastern Studies, Cilt: 15, Sayı: 4, 2013, s.416.

İKİNCİ BÖLÜM

GÜMRÜK BİRLİĞİNE HAZIRLIK DÖNEMİ

GB Kararı, Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde ekonomik bir aşama olarak okunabilse de buna giden süreç ve barındırdığı tartışmalar bakımından siyasal renge de sahiptir. Nitekim ilerleyen bölümlerde aktarılabilecek ilişkilerin sıklaştığı süreçler, ticari altyapı üzerinden siyasal bağların gelişmesini ve *“ taraflar arasında sosyalizasyonu ”* sağlamıştır.¹⁶⁰ Bu yüzden sorunların ekonomikten çok siyasal olduğunu belirtmek mümkündür.¹⁶¹ Bunun hem Ortaklık Anlaşması imzalayan Türkiye'nin ve AB'nin konjonktür paralelinde yaşadığı dönüşümler hem de iç dinamiklerin belirleyiciliği etkisinde şekillendiğini ifade etmek gerekir.¹⁶²

Yukarıda ifade edildiği üzere iç dinamiklerin etkisinin, Türkiye'de Avrupa karşıtlığının ekonomik gerekçelerle nasıl şekillendiğini anlamak için gerekli bir araç olabileceğinden hareketle; GB sürecinin nasıl gündeme geldiğini ve tartışmaların dökümünü yapmak için dönemsel başlıklandırmanın faydalı olacağı düşünülmüştür. Türkiye ve Avrupa için GB'nin gündeme gelişi Ankara Anlaşması'nın öngördüğü takvim bir yana bırakılırsa, Türkiye'nin tam üyelik başvurusu sonrası süreçte okunmaya başlanmalıdır. Burada öncelik, tam üyelik başvurusunun 30 ay sonra cevaplanmasını takriben, Türkiye'de ilgili zaman dilimlerindeki hükümetler ayrımından hareket etmek olacaktır.

Dönemsel başlıklandırmadan ve GB'nin geniş kesimlerce tartışılacağı bir gündem maddesi olmadan önce ve fikir olarak nasıl olgunlaştığını anlamak adına birkaç gelişmenin aktarılması gerekli görülmektedir. İlk olarak, tam üyelik başvurusunu 14 Nisan 1987'de gerçekleştiren Turgut Özal hükümetinin bu adımdan önce, üyelik öncesi GB seçeneği hakkındaki yaklaşımına bakılabilir. Birand'ın 10

¹⁶⁰ Didem Soyaltın Colella, " Türkiye-Avrupa Birliği (AB) İlişkilerinde 1990'lı Yılların Analizi", **USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi**, Cilt :2, Sayı :3,2020, s.29.

¹⁶¹ Tunç Aybak, " Ortaklığın Dinamikleri Türkiye ve Avrupa Bütünleşmesi", **Türkiye Avrupa'nın Neresinde: Gümrük Birliği Anlaşması'nın Düşündürdükleri**, (Ed. Bülent Gökay), çev. Selda Paydak, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997, s.89.

¹⁶² Süreyya Yiğit, "Buradan Sonsuza: Türkiye, Avrupa Birliği ve Gümrük Birliği", **Türkiye Avrupa'nın Neresinde: Gümrük Birliği Anlaşması'nın Düşündürdükleri**, (Ed. Bülent Gökay), çev. Selda Paydak, Ayraç Yayınevi, Ankara,1997, s.73.

Ağustos 1986'da Başbakanlık'ta yapılan AET hakkındaki toplantıdan edildiği resmî tutanağa göre; Özal Türkiye'nin önündeki iki seçenektan birinin on yıl içinde tam üyeliğe gidecek bir mekanizma oluşturmak, diğerrinin ise GB'ye gitmek olduğunu öngörmekteydi. İkinci seçeneğin *“2 milyar dolar açıktan topluluğa katkısı olacağını ve bu açığın finanse edilemeyerek Türkiye'nin aleyhine bir sürece girileceği, tüm ithalatın AET'ye dönmesiyle”* sonuçlanacağını düşünmüştür. Bu nedenle tam üyelik Türkiye için tek seçenek olmalıydı.¹⁶³

İkinci gelişme 1988'de gerçekleşenler bazında aktarılabilir. Bunlardan biri Fransa eski Başbakanı Raymond Barre'nin Türkiye ziyaretidir. Zira ilgili dönemde Türkiye, tam üyelik başvurusuna yanıt beklemektedir. Hukuki olarak Ankara Anlaşması ve Katma Protokol'ün bir parçası olan, dolayısıyla tekrar bir onay aşamasından geçmeyecek olan GB seçeneğinin kullanılması halinde tam üyeliğin zorunlu hale geleceğini vurgulayan Barre'nin, Turgut Özal'ın da fikri benimsemesiyle Türkiye'de bu fikrin geliştirilmesinin yolunu açmış olduğu söylenebilir.¹⁶⁴ Nitekim başvuru yapıldığı zaman Federal Almanya Cumhuriyeti de Türkiye'nin tam üyelik başvurusunu, Ankara'nın kopma noktasına varan AT ile bağını tekrar pekiştirmek için bir girişim olarak nitelemiş ve bu bağın tam üyelik şeklinde değil; gümrük birliği çerçevesinde olması gerekliliğini vurgulamıştı.¹⁶⁵ Aynı yıl yaşanan diğerr bir gelişme, Türk tarafının GB'den kaynaklanan ertelenmiş yükümlölükleri kapsamında gümrük indirimlerini yeniden başlatmayı taahhüt ettiğii 1988 yılı sonundaki Ortaklık Konseyleri idi. Ad-Hoc komite toplantıları çerçevesinde Kasım ve Aralık 1988'de DPT Müsteşarı Ali Tigrrel başkanlığında bir heyet, komisyon yetkililerine GB yolunda atılacak adımların sözünü vermişti.¹⁶⁶

Son olarak GB sürecinin başlamasını sağlayacak unsurlar 18 Aralık 1989'da tam üyelik başvurusuna verilen cevapta ve Konsey'in Komisyon'dan hazırlamasını talep ettiğii; fakat Yunanistan etkisiyle Konsey gündemine alınmamış *“Matutes*

¹⁶³ Birand, s.323.

¹⁶⁴ Birand, s.360.

¹⁶⁵ Erhan ve Arat, s.97.

¹⁶⁶ Sanem Baykal ve Tuğrul Arat, “Avrupa Topluluğuyula İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2**, (Ed. Baskın Oran), 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.328.

Paketi”nde (*Matutes Package*) aranabilir. Bu gelişmelerin Türkiye’deki etkilerini ve yarattığı sonuçların analizi, dönemlere göre ayrılacak bölümlerde yapılacaktır.

2.1.1989 -1991 DÖNEMİ

18 Aralık 1989’da Türkiye’nin başvurusuna cevaben açıklanan Komisyon’un Geçici Görüş’ünde (*Avis*) Türkiye’nin üyelik için yetkinliği belirtilse de, üyeliğin belirsiz bir gelecekte başarılabilecek bir hedef olduğu ifade edilmişti.¹⁶⁷ Özetle Komisyon Konsey’e Türkiye’nin başvurusunun askıya alınmasını önermişti.¹⁶⁸ Metnin devamında ise Ankara Anlaşması’nın imzalandığı dönemdeki siyasal iradeye uygun olarak karşılıklı bağımlılık ve bütünleşmenin artırılması için dört somut öneri sunulmuştu.¹⁶⁹ İşte bu öneriler arasında AT’nin de resmî olarak üyelikten önce GB’yi çalıştırma konusunu gündemine getirmiş olduğu görülür. Zira öneriler “*GB’nin tamamlanması, mali iş birliğinin geliştirilmesi, siyasal ve kültürel bağların geliştirilmesi, sınai ve teknolojik iş birliğinin geliştirilmesi*” şeklinde sıralanıyor, Türkiye’de de bu “*kapının tamamen kapanmayacak*” oluşuyla özetleniyordu.¹⁷⁰

5 Şubat 1990’da Bakanlar Konseyi Komisyon görüşünü aynen benimsemiş, aslında Türkiye’nin başvurusunu karara bağlamayarak Komisyon’a söz konusu iş birliği önerileri için çağrıda bulunmuştu.¹⁷¹ 6 Haziran 1990’da Akdeniz’le ilişkilerden sorumlu komiser Abel Matutes tarafından hazırlanan ve daha sonra Matutes Paketi olarak anılacak öneriler dizisine göre, 1989’da yayımlanan Komisyon Görüşü ’ne paralel olarak, “*GB’nin 1995 yılının sonuna kadar tamamlanması, GB ile dolaylı ya da doğrudan ilgili alanlarda iş birliğinin geliştirilmesi, mali iş birliğinin yeniden başlatılması (600 milyon ECU¹⁷² getirecek olan 4. Mali Protokol’ün serbest*

¹⁶⁷ Mehmet Uğur,” Türkiye’nin Üyeliği Yerine Gümrük Birliği mi? AB-Türkiye İlişkileri Üzerine Bir Başka Yorum”, **Türkiye Avrupa’nın Neresinde?: Gümrük Birliği Anlaşması’nın Düşündürdükleri**, (Ed. Bülent Gökay), çev. Selda Paydak, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997, s.36.

¹⁶⁸ Erhan ve Arat, s.99.

¹⁶⁹ Bakkalcı, s.288.

¹⁷⁰ “Ölüm Kalım Savaşı Veren AT’den Türkiye’ye İlk Yanıt: Hazırlan Ama Bekle”, **Milliyet**, 19.12.1989.

¹⁷¹ Erhan ve Arat, s.101.

¹⁷² 1 Ocak 1999’da Euro’nun kabul edilmesine kadar Avrupa Birliği kurguladığı ortak para birimine geçiş sürecinde Avrupa Para Birimi (*European Currency Unit – ECU*) adlandırmasını yapıyordu.

bırakılmasını kapsayan mali iş birliğinin gerçekleştirilmesi¹⁷³⁾ ve siyasal iş birliğinin teşvik edilmesi” önerilmekteydi.¹⁷⁴ Yunanistan vetosu nedeniyle Konsey’de onaylanmamış bu öneriler dizisi yine de, Ankara Anlaşmasının sağladığı hukuki zemin sayesinde GB’nin sağlanması yönünde uygulamaya başlanmıştır.¹⁷⁵ Matutes Paketi’nin önemi ise 1986’dan beri Ortaklık Konseyi’nin (OK) bile toplanmadığı ilişkilerin ivmelenmesini sağlamasından anlaşılabilir.¹⁷⁶ Bir bakıma Türkiye’yi tam üyeliğe GB üzerinden dolayı olarak hazırlama amacı güden bu paket, Komisyonca da tam üyeliğe gidişi sağlayan tek yol olan gümrük birliğini işletecek olması açısından önemli görülmüştür.¹⁷⁷

Tam üyelik hedefiyle girişimde bulunmuş Türkiye tarafından bakıldığında Matutes Paketi üzerindeki müzakereler, Türkiye’nin tam üyeliğinin yakın bir gelecekte yaşama geçirebilecek bir seçenek olmadığını ve bazı alternatif çıkış yollarının araştırılması gerektiğini açıkça kabul ettiğini göstermektedir.¹⁷⁸ Topluluk için de GB, Türkiye’nin üyeliği değerlendirilmeden Avrupa’ya yakın tutulmasının bedeli ve aracı olarak görülmüştü.¹⁷⁹

1986’dan beri Kıbrıs sorunu ile Türkiye – AT ilişkilerini aynı çerçeveye sokmaya kalkışan topluluk karşısında OK toplantısı için çağrı yapılmamaktaydı. Tam üyelik başvurusundan beri ilişkilerin canlandırılması adına Yunanistan engeli ile karşılaşmamak için parasal konuların devre dışı bırakıldığı OK, 30 Eylül ve 6 Aralık 1991’de toplandı. Bu ivmenin geri gelmesi önemliydi çünkü Topluluk da Tek Pazar hamlesinden sonra kendine siyasal boyut da katacak Maastricht Anlaşmasını aynı yıl tamamlamış ve yeni üyelik başvuruları yapılmaya başlanmıştı. ¹⁸⁰ Tam üyelik başvurusuna verilen yanıt ve GB’yi gündeme getiren iş birliği fikrinden itibaren

¹⁷³ Christopher Brewin,” Türkiye ve Avrupa Birliği”, **Türkiye Avrupa’nın Neresinde? : Gümrük Birliği Anlaşması’nın Düşündürdükleri**, (Ed. Bülent Gökay), çev. Selda Paydak, Ayraç Yayınevi, Ankara,1997,s.60.

¹⁷⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı,” Türkiye-AB Gümrük Birliği”, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ab-gumruk-birligi.tr.mfa>, (12.12.2021).

¹⁷⁵ Baykal ve Arat, s.328.

¹⁷⁶ Bakkalcı, s.290.

¹⁷⁷ “Türkiye Paketi AT Konseyine Gidiyor”, **Milliyet**,12.06.1990.

¹⁷⁸ Uğur, s.38.

¹⁷⁹ Erkan Erdoğan,” Turkey and Europe: Undivided but not United”, **Middle East Review of International Affairs**, Cilt:6, Sayı:2, 2002, s.43.

¹⁸⁰ Birand, ss.360-361.

yaşanan gelişmelerin iç politikada nasıl aktarıldığı ve yorumlandığı hükümet ve siyasal partilerin tepkileri çerçevesinde 20 Ekim 1991 seçimlerine kadar olan sürede incelenecektir. Bu bağlamda yaşanan tartışmaların tam üyelik ve GB'nin birbirinin alternatifi olup olmadığı ve hangisinin diğerine öncül olması gerektiği üzerinden ilerlediğini belirtmek gerekir.

2.1.1.Sürecin Hükümet Tarafından Aktarımı

Komisyon'un tam üyelik başvurusuna ilişkin görüşünü açıkladığı sürecin hemen öncesinde Cumhurbaşkanı seçilen Anavatan Partisi (ANAP) eski başkanı Turgut Özal, Görüş'ün Türkiye'nin üyeliğe ehil olduğu kısmına odaklanarak, gelişmeyi olumlu yorumlamıştı.¹⁸¹ Bu dönemde Türk basınında Komisyonun yanıtına önem verilmediği de belirtilir, çünkü Bakanlar Konseyinin de ilgili görüş üzerine nihai kararı önemlidir.¹⁸²

Dönemin hükümeti Turgut Özal'ın görevini devrettiği Yıldırım Akbulut öncülüğünde kurulan ANAP hükümetidir (9.11.1989-23.06.1991)¹⁸³. Akbulut, 1983'ten beri iktidarda olan partisinin hükümet programını aynı çizgide devam ettireceğini ve süreklilik arz edeceğini açıklamıştı.¹⁸⁴ Akbulut'un hükümet ettiği dönemde de arka planda Özal etkisinden bağışık kalınmamıştır.¹⁸⁵ Bu konuda aşağıda belirtileceği üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) de eleştiriler dile getirilmiştir. Özal'ın Komisyon Görüşü'nü "*Türkiye'nin Avrupa ülkesi olduğunun tescili*"¹⁸⁶ şeklinde yorumlamasının yansımaları hükümette de görülmüş; ANAP milletvekili ve Türkiye – AT Karma Parlamento Komisyonu eş başkanı Bülent Akarcalı da "*Türkiye'nin Avrupalılığının kanıtlandığını*", Başbakan Yardımcısı Ali

¹⁸¹ "Siyasiler AT Raporuna Farklı Bakıyor", **Milliyet**, 20.12.1989.

¹⁸² Birand, s.356.

¹⁸³ Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), Hükümetlerimiz, https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukumetler.html, (13.12.2021).

¹⁸⁴ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 18, Cilt: 33, 30. Birleşim, 10.11.1989, s.6296.

¹⁸⁵ Umut Karabulut, "12 Eylül Döneminden Gümrük Birliği Üyeliğine Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinin Avrupa Birliği Politikalarına Genel Bir Bakış", **Belgi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2011, s.78.

¹⁸⁶ "Siyasiler AT Raporuna Farklı Bakıyor", **Milliyet**, 20.12.1989.

Bozer ise “AT’nin dönüşüm süreci nedeniyle Türkiye dahil tüm üyelere zaten şimdilik kendini kapattığını” belirtmiştir.¹⁸⁷

Siyasal gündemde konunun GB özelinde nasıl ele alındığını anlamak adına TBMM’de hükümet temsilcilerinin konuşmalarının incelenmesinde de yarar görülmektedir. Dönemin Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Ali Bozer’in 9 Ekim 1990’da Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) Sivas Milletvekili Ekrem Kangal’ın gündem dışı konuşmasına istinaden verdiği yanıtta Komisyon raporunun TBMM’ye ayrıntılarıyla arz edilmemiş olduğunu, bütçe müzakerelerinin bölünmemesi kaygısıyla, kabul etmesi önemli görülmektedir. Fakat kamuoyuna ayrıntılı açıklama yapıldığını, Turgut Özal’ın müdahaleceğini reddederek kendisinden sonra Cumhurbaşkanı’nın açıklama yaptığını belirtmesi bir diğer ilginç nokta olmuştur.¹⁸⁸

Yanıtın ardından bir süre sonra açıklanan Matutes Paketi’ni Türk kamuoyu, bürokrasisi ve iş çevreleri “temkinli bir şekilde olumlu” yorumlarken, Akbulut hükümeti iç politikada tam üyelik başvurusunun değerlendirilmemesinin yaratacağı olumsuzlukları bastırmak için bu iş birliği paketine oldukça önem vermiştir.¹⁸⁹ Dahası net bir yanıt verilmemiş olsa da tam üyeliğe giden yolda bir aşama olarak yorumlanan bu paket, Akbulut hükümetinin GB için yeşil ışık yaktığını da göstermiştir.¹⁹⁰

Bunun dışında hükümetin konuyu algılayışını ve aktarımını anlamak adına 30 Ekim 1990’da SHP adına Ekrem Kangal ve diğer 15 milletvekilinin sunduğu genel görüşme önergesi¹⁹¹ için yapılan ön görüşmelerde Devlet Bakanı Kamran İmran’ın cevaben yaptığı açıklama önem teşkil etmektedir. İş birliği paketinde gündeme gelmiş mali yardımlarla bezeli GB konusunda gözü tok olduklarını belirten İmran, hükümetin bu yolu tam üyeliğe alternatif şeklinde yorumlamayacağını ve 1980’den beri

¹⁸⁷ “Ölüm Kalım Savaşı Veren AT’den Türkiye’ye İlk Yanıt: Hazırlan Ama Bekle”, **Milliyet**, 19.12.1989.

¹⁸⁸ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 18, Cilt: 38, 61. Birleşim, 09.01.1990, ss.557-559.

¹⁸⁹ Baykal ve Arat, s.327.

¹⁹⁰ “Özal: AT ile İlişkiler Açmazda”, **Cumhuriyet**, 5.03.1991.

¹⁹¹ 06.03.1990 tarihli genel görüşme önergesinde Kangal ve diğer 15 milletvekili tam üyelik başvurusuna istinaden verilen kararın hükümetçe ayrıntılı ve doyurucu şekilde açıklanmadığı eleştirisinde bulunmuşlardır, **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem:18, Cilt :41, 85. Birleşim , 06.03.1990, s.475.

uygulamaya konmamış dördüncü mali protokoldeki tutarla göz boyama çabasında bulunulduğunu belirtmiştir.¹⁹² Komisyon görüşü yayınlandığı tarihlerde ise AT işlerinden sorumlu Başbakan Yardımcısı Ali Bozer “*AT’nin Türkiye’ye tam üyelik değil, ayrıcalıklı bir statü tanımayı amaçladığı iddialarına katılmadığını*” belirtmişti.¹⁹³

İlgili önerge reddedilse de hükümetin ve iktidar partisinin görüşlerini anlamak adına iktidar partisi grubu adına söz almış Bülent Akarcalı’nın da önerge görüşmesinde altını çizdiği konular önem arz etmektedir. Akarcalı, hazırladığı paket ile Türkiye için GB’yi öngören AT’nin Türk ekonomisinin yeterli bir ekonomik düzeye sahip olduğunu kabul etmiş olduğuna dikkat çekmiştir. Fakat bunu planlayan AT’nin sunacağı mali başta olmak üzere diğer desteklerin ve avantajların açıkça sunması gereklidir. Tam üyeliğe cevaben gündeme getirilmiş GB, karşılıklı denge çerçevesinde ele alınmalıdır.¹⁹⁴

Turgut Özal’ın AT devlet ve hükümet başkanlarına gönderdiği uyarı mektubunda, GB’nin yüksek önemde tutulmaya başlandığını görmek mümkündür. 5 Mart 1991 tarihli Cumhuriyet gazetesinde detaylarına yer verilen mektupta “*Tam üyelik başvurusundan çok, komisyonun daha önce önerdiği gibi ‘mevcut ortaklık anlaşmaları çerçevesinde’ ikili ortaklık ilişkilerini geliştirme arzusuna ağırlık*” verildiği aktarılmıştır. En önemlisi ise Türkiye’nin açıkça GB’yi yürürlüğe koyma niyeti yer almıştır. Mektubun uyarı niteliği taşıyan kısmı ise “*Türkiye için öngörülen ama Yunanistan vetosu nedeniyle dondurulmuş 4. Mali Protokol kapsamındaki yardım, tekstil kotalarının arttırılması talebinin karşılıksız kalması ve topluluk ve Türkiye arasındaki ithalat ihracat dengesinin topluluk lehine Türkiye aleyhine büyüdüğü*” hususları olmuştur.¹⁹⁵

Hükümetin tam üyelik başvurusu yanıtına ve iş birliği paketine yönelik tutumu, tam üyelik açısından iyimser; GB açısından temkinli olarak adlandırılabilir.

¹⁹² T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Cilt: 50, 26. Birleşim, 30.10.1990, s.318.

¹⁹³“AT Seferberliği”, Milliyet, 23.12.1989.

¹⁹⁴ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Cilt: 50, 26. Birleşim, 30.10.1990, s.340.

¹⁹⁵ Mektubun 01.03.1991 tarihli olduğu ve AT Dışişleri Bakanları Toplantısı öncesi gönderildiği belirtilmektedir. Bkz Cumhuriyet 05.03.1991, s.14.

Temkinlilik GB'nin tam üyeliğin alternatifi olmayacağı ve ekonomik yükümlülükler bakımından, yukarıda yer verilen mektupta da belirtildiği üzere, Türkiye'yi zora sokmayacağı oranda kendini göstermektedir.

1991'de iktidar partisinde yaşanan hizipçilik parti yönetiminin ve başkanının değişeceği noktaya varmıştı. Arka planda yönlendirmelerine devam eden Özal desteğiyle Dışişleri Eski Bakanı Mesut Yılmaz 17 Haziran 1991'de hem parti başkanı hem de Başbakan oldu.¹⁹⁶ Yeni Başbakan Mesut Yılmaz 30.06.1991'daki TBMM hükümet programını sunuşunda, partisinin 8 yıldır süren iktidarını yansıtan hükümet programlarının sürekliliğini vurgulamış, AT konusunda da teklif edilen iş birliği önerilerini tam üyeliğe götüren bir süreç olarak aktarmıştı. Bu iyimserliğin yanında AT'nin de *“tarihsel sorumluluk anlayışıyla pürüzleri bertaraf etmesi”* gerektiği vurgulanmıştı.¹⁹⁷ Dışişleri Bakanı olduğu dönemde de Mesut Yılmaz, komisyon yanıtının *“Türkiye'nin üyeliği ile Kıbrıs meselesi arasında bir bağ”* kurmasını kınamıştı.¹⁹⁸ Yeni hükümetin temkinliliği, bir yandan Türkiye'nin her zaman verilen görevleri yerine getiren profilini bir yana bırakıp ortaklığın diğer tarafından da beklentilere girdiği dönemi getirmiştir.¹⁹⁹ Bir önceki bölümde de aktarıldığı üzere 1991'de 5 yıldır toplanmamış OK'nin toplanması, aynı yılın Temmuz'unda kurulan Mesut Yılmaz hükümetinin Kıbrıs ile ilgili gelişmeleri kontrol edebilme motivasyonu da, bir başka deyişle AT'den beklentilerin dile getirileceği umuduyla, sağlanmıştır.²⁰⁰

Özetle ANAP iktidarı döneminde alınan tam üyelik başvurusuna yanıt, GB'nin Türkiye gündeminde olgunlaşmasına zemin hazırlamıştır. İktidar ise bu gelişmeyi iyimser karşılamıştır. Fakat sonraki bölümlerde aktarılacak tepkilerin zeminini oluşturacak şekilde de tam üyeliğe alternatif seçeneklerin önüne geçmeye de çalışmıştır. Başbakan Yardımcısı Ali Bozer'in *“dengeli”* bulduğu komisyon yanıtında

¹⁹⁶ Zürcher, s.328.

¹⁹⁷ İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, **TBMM Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 9 Kasım 1989 – 30 Ekim 1995**, Cilt 8, TBMM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2013, ss.6414-6419.

¹⁹⁸ “Dünya Kaynıyor Meclisin Umrunda Değil”, **Milliyet**, 23.12.1989.

¹⁹⁹ Cemal Fedayi ve Halis Ayhan, “Türkiye-AB İlişkilerinde ANAP'ın Rolü”, **Uluslararası İlişkiler ve Türk Siyasal Partileri**, (Ed. Nejat Doğan ve Mahir Nakip), Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2006, s.245.

²⁰⁰ Baykal ve Arat, s.328.

*“Türkiye’nin modernizasyon gayretlerinin başarısına yardımcı olmak için, Türkiye’nin topluluk üyesi olmak ehliyetine hanel getirmeyecek şekilde, bazı esaslı tedbirleri almasını” tavsiye etmiştir ve bunlardan biri de GB’nin tamamlanması olacaktır.*²⁰¹

2.1.2. Muhalefetin Tepkisi

Muhalefetteki partiler ve kamuoyunun tam üyelik yanıtı ve iş birliği paketine tepkisinin yüzeysel ve temkinli ölçüde kaldığı gözlemlenmiştir. Başta da belirtildiği üzere GB’nin işletilmesi fikri daha yeni gündeme gelmekteydi ve tam üyelik başvurusuna yanıtın verdiği şokla beraber değerlendiriliyordu. Bu kapsamda AT’ye yönelik tepkiden ziyade hükümete yönelik tepkiler karşımıza çıkmaktadır. 1989-1991 muhalefetinin tepkileri bu şekilde okunabilirse Avrupa karşıtlığının derecelerine göre iktidarın AT politikalarını *“Yapılan haksızlıklara boyun eğme, taviz verme, Türkiye’yi küçük düşürme”* söylemleriyle eleştirdiği görülmektedir.

Bu kısımda 20 Ekim 1991 genel seçimlerine kadar TBMM’deki muhalefet partileri SHP ve Doğru Yol Partisi (DYP)’nin meclis konuşmalarına yer verilecek olup, diğer muhalefet unsurlarının da basında yer alan, tam üyelikten önce GB önerisine yönelik basında yer alan tepkileri işlenecektir.

2.1.2.1.Sosyal Demokrat Halkçı Parti – SHP

Tam üyelik başvurusuna ilk tepki SHP adına Erdal İnönü’nün Görüş’te vurgulanan Türkiye’nin eksiklikleri hususunda verdiği tepkidir. Bu kısımda ekonomik yetersizliklerin kabulü ve bunun nedeninin iktidar olduğunu belirtilmesi dışında GB önerisine yönelik detaylı bir yanıt gözlemlenmemiştir.²⁰²

Ret yanıtına ilişkin 22 Aralık 1989’da TBMM Dışişleri Bakanlığı 1990 Mali Yılı bütçe görüşmelerinde söz alan SHP Manisa Milletvekili Erdoğan Yetenç de Türkiye’nin eksikliklerine dikkat çekerek hükümeti, komisyon yanıtında *“yapay*

²⁰¹ “AT Seferberliği”, **Milliyet**, 23.12.1989.

²⁰² “Siyasiler AT Raporuna Farklı Bakıyor”, **Milliyet**, 19.12.1989.

olumlu noktalar” aramaktan başka bir şey yapmadığı yönünde eleştirmiş, GB’yi öneren iş birliği paketinin de Türkiye tarafınca benimsenmesinin salık verildiğini vurgulamıştır.²⁰³

SHP Milletvekili Ekrem Kangal’ın Komisyon yanıtını takip eden ayda yaptığı gündem dışı konuşmasında *“Avrupa Topluluğu’nun (AT) Türkiye’de hiçbir konuda olmayacak şekilde ulusal mutabakat sağlanan bir konu”* olduğunu belirtmesi önemlidir. Ek olarak raporda vurgulanan yetersizliklerin Türkiye’nin önündeki engelleri teşkil ettiğini ve *“Türkiye’nin onurlu bir şekilde üyeliğinin”* sağlanması gerektiğini vurgulaması SHP’nin konuya ılımlı fakat tavizsiz baktığının göstergesidir.²⁰⁴Bunu takiben Kangal, 15 milletvekili ile 06.03.1990’da TBMM’ye genel görüşme önergesi sunmuştur. İlgili önerge ön görüşmeler sonrası reddedilse de üzerine yapılan tartışmalar ilişkilerin durumunun nasıl analiz edildiğini anlamak açısından önemlidir. Bu kez ulusal mutabakatın olduğu vurgulanırken TBMM dışı Refah Partisi çizgisi istisna olarak sayılmıştır.²⁰⁵

2.1.2.2.Doğru Yol Partisi – DYP

Süleyman Demirel Liderliğindeki DYP, komisyon yanıtı ve devamındaki gelişmelerde iktidar politikalarını eleştirdiği gözlemlenmiştir. Örneğin, 1987 tam üyelik başvurusu hamlesi üzerine Komisyon görüşünde yer alan 1993’ten önce tam üyelik perspektifinin sağlanamayacağı hususuna şu şekilde vurgu yapılmıştı: *“...Kapıyı çalar, eşikte kalırsınız, eşiği geçin bakalım. Türkiye onların gözünde hala işgalci, ama onlar da siyasetçi ‘dilekçenizi almayız’ derler mi...1993’e kadar yanımıza gelmeyin demişler...hükümet Türkiye’yi küçük düşürmüştür.”*²⁰⁶

Burada ve aşağıda diğer DYP temsilcilerinin söylemlerinde de görüleceği üzere Türkiye’nin arka planda tarihsel olarak barındırdığı kuşkulara rastlanabilmektedir. Türkiye’nin işgalci olarak görülme mevzusu Demirel için siyasal

²⁰³ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Cilt: 37, 54. Birleşim, 22.12.1989,s.480.

²⁰⁴ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Cilt: 38, 61. Birleşim, 09.01.1990, s.556.

²⁰⁵ Çayhan, ss.335-338.

²⁰⁶ “Siyasiler AT Raporuna Farklı Bakıyor”, *Milliyet*, 20.12.1989.

olarak topluluğa katılmayı engelleyen fakat ekonomik olarak bağımlı tutma niyetini devam ettiren bir faktör olarak yorumlanmış olabilir.

GB odaklı değerlendirmeye DYP Milletvekili Tevfik Ertüzün'ün TBMM konuşmasında rastlanmıştır. 30.10.1990 tarihli konuşma esnasında Konsey'in kararı, iş birliği paketinin hukuki olarak değil ama GB'yi geliştirecek şekilde fiili olarak işletileceği sürece girilmesi şeklinde yorumlanmıştır:

*Türkiye, bugün, AT karşısında, iki büyük haksız tercihle karşı karşıya bırakılmıştır... Bunlardan birincisi, Türkiye halen AT'den malî destek almayan tek Akdeniz ve Avrupa ülkesidir. İkincisi de Türkiye, 1995'te gümrük birliğini sağlayacak; ama, yine buna rağmen tam üye olamayacak tek ülke konumunda olacaktır. Türkiye'nin, tam üyelik müzakereleri için, kesin güvence almadan gümrük birliğini gerçekleştirmesini, akılcı, rasyonel bulmadığımızı ifade etmek isterim. Bize göre, Türk ekonomisi, mutasavver, muhtemel bir AT üyeliği için, sonucunun ne olacağı bilinmeyen ciddi, köklü politika değişiklikleri içine girmemelidir...Gümrük birliği takvime bağlı iken malî yardımın takvimi bir yana, gerçekleşeceği dahi belirsizdir.*²⁰⁷

DYP'nin görüşünü somutlaştıran Ertüzün'ün konuşmasında 4. Mali Protokol gibi sürüncemeye bırakılmış mali yardımlarla birlikte tam üyelik ile GB arasındaki öncüllük sorununa değinildiği gözlenmektedir. Bu anlamda ortaklığın diğer öznesi AT Türkiye'yi Avrupa karşıtlıklarını besleyecek sorunlara gebe bırakmamalıdır. Dolayısıyla tam üyelik perspektifi kesinlik barındırdığı sürece Türkiye yerine getirmesi gereken yükümlülükleri getirmelidir:

*Türkiye, AT üyeliği hedefinden vazgeçmemelidir; ama, nasıl ki AT, 'Türkiye'yi üye olarak, Topluluğu, bugüne kadar oluşturduğum politikaları ve kurumları riske edemem' diyorsa; Türkiye de, nasıl şekilleneceği, hangi şartlarda oluşacağı belli olmayan, mutasavver bir AT üyeliği için, ekonomik politikalarını, kendi ekonomisini tayin etmemelidir, köklü değişiklikleri AT'ye göre yapmamalıdır. Türkiye- AT ilişkilerinin geldiği son nokta budur.*²⁰⁸

Belki de GB hususundaki ilk net tavır TBMM'deki bir muhalefet bileşeni tarafından ortaya konulmuş bulunmaktadır. Şüphe barındıran bu tavırda AT'nin Türkiye'yi ekonomik kaygılarla kendine yakın tutmaya çalışacağı fakat Türkiye'nin

²⁰⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Cilt: 50, 26. Birleşim, 30.10.1990, ss.335-336.

²⁰⁸ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Cilt: 50, 26. Birleşim, 30.10.1990, s.338.

tam üyelik sorunsalını erteleyerek ileriki dönemlerde yerinde saymasına neden olabileceği aktarılmaktadır.

2.1.2.3. Diğer Bileşenler

TBMM dışında yer alan Refah Partisi (RP), Demokratik Sol Parti (DSP), Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) gibi siyasal partilerin GB odaklı değerlendirme yaptıkları gözlemlenmemiş olup,²⁰⁹ bu bölümde kamuoyunda basına yansımış diğer aktörlerin tepkilerine yer verilecektir.

Dönemin TOBB (Türkiye Odalar Borsalar Birliği) Başkanı Ali Coşkun'un verdiği demeçte *“teslimiyetçi tutum”*dan bahsedilerek yukarıdaki öngörülere benzer şekilde bağımlılık, taviz verme neticesinde ortaklık ilişkisinde dezavantajlı konuma düşme kaygısı dile getirilmiştir: *“...Avrupa'nın tutumu ümit ederiz ki, teslimiyetçi bir tutumla 'ne pahasına olursa olsun AT'ye girelim' düşüncesinde olanları, gerçekleri görerek hareket etmeye yönlendirir.”*²¹⁰

Nitekim dönemin basınında da dış politika bilimcilerinden Haluk Gerger'in görüşlerine bakıldığında ise GB baz alınarak değerlendirme yapıldığı anlaşılmaktadır: *“Bize ortağımız değil, pazarımız olun diyorlar.”*²¹¹ AET ile Ortaklık İlişkisi kurulmasından beri yaşanan tartışmaların bir tarafında *“Onlar Ortak Biz Pazar”* argümanını hatırlatır nitelikte olgunlaşacak karşıtlığın, GB özelinde vücut bulacağını bir sonraki bölümden itibaren net olarak görmek mümkün olacaktır. Özetle şimdilik karşıtlığın ayak sesleri olarak nitelendirilebilecek aşağıdaki iki argüman ön plana çıkmaktadır:

- Tavizsiz bir şekilde üye olmanın gerekliliği: Ekonomik anlamda güçlü ve AT ülkeleri ile yarışabilir Türkiye haline gelmek.

²⁰⁹ DSP Başkanı Bülent Ecevit tam üyelik başvurusuna verilen yanıt ertesinde sadece Özal'ın kendisine yönelik Başbakanlık döneminde neden başvuruda bulunmadığı eleştirisine cevaben, Ortaklık Anlaşmasında süresi gelmiş Avrupa'daki Türk işçilerinin serbest dolaşım hakkından feragat etmesine dikkat çektiği saptanmıştır. Bkz. Milliyet, 22.12.1989.

²¹⁰ “Siyasiler AT Raporuna Farklı Bakıyor”, **Milliyet**, 20.12.1989.

²¹¹ Melih Aşık, “Biliyor muydunuz?”, **Milliyet**, 22.12.1989.

- Tam üyelik olmadan Gümrük Birliği'nin zorunlu tutulmasının yarattığı şüphe: Siyasal anlamda değil ekonomik anlamda iş birliğinin Türkiye'yi bağımlı hale getirebileceği korkusu.

2.1.3.Gümrük Birliği Seçeneğinin 1991 Genel Seçiminde Kullanılışı

Kamuoyu ve muhalefet baskısını görmezden gelmeyen Mesut Yılmaz hükümeti, görevinin ikinci ayında TBMM muhalefet parti liderleri Demirel ve İnönü ile erken seçim için prensipte anlaşmıştı. Bunu takiben 24 Ağustos 1991 tarihli olağanüstü TBMM birleşiminde 20 Ekim 1991'de genel seçimlerin yapılmasına karar verilmişti.²¹²Bu süreçte seçime katılan siyasal partilerin AT ile ilişkilerinde GB'yi ne derece ve hangi argümanlarla gündemlerinde tuttukları araştırılmıştır.

48.Hükümetteki ANAP'ın seçim beyannamesinde açıkça GB'yi vurgulayan taahhütler saptanmamış olup, Dış Politika başlığı altında *“Türkiye'nin en kısa sürede AT'nin ileri üyeleri düzeyine erişmesi”* asıl amaç olarak vurgulandığı gözlemlenmiştir.²¹³ ANAP Hükümetleri döneminde GB'yi işletmek amacıyla gösterilen irade ve OK'nin bu amaçlarla tekrar toplanması yönünde çaba gösterilmesi bu çerçevede değerlendirilebilir.

SHP'nin seçim için öngördüğü programda *“Cumhurbaşkanının telefon görüşmeleriyle yürütülen dış politikanın uydulaşma belirtileri gösterdiğine”* dikkat çekilmiş ve bağımsızlıkçılık kaygılı *“onurlu bir Türkiye”* söylemi öne çıkarılmıştır : *“Dünyaya açılmış ama gelişmesini ve savunmasını başka ülkelere bırakmayan 'onurlu bir Türkiye' kuracağız.”*²¹⁴ AT ile ilişkilerde Türkiye'nin çıkarlarının korunması gerekliliği vurgusuna da yer verilen belgede, gündemde yer alışı daha başlangıç aşamasında olan GB'ye özel olarak değinilmediği görülmüştür.

²¹² Bülent Tanör, Korkut Boratav ve Sina Akşin, **Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980-1995**, 3.Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000, s.84.

²¹³“Anavatan Partisi Seçim Beyannamesi”, **TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu**, 20 Ekim 1991, s.94.

²¹⁴“Yeni Bir Türkiye için İlk Hedefler: Sosyal Demokrat Halkçı Parti Seçim Bildirgesi 1991”, **TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu**, ss.5,19.

DYP'nin dönemin Türkiye'sini mevcut iktidarı eleştirecek şekilde analiz etmiş olduğu seçim bildirgesinde 20 mevcut sorundan birisini "*Türkiye'nin yurt dışında hak ve menfaatlerinin korunmaması sorunu*" olarak saptadığı görülür. AT ilişkiler özelinde de bu sorun Türkiye'nin Avrupa'dan dışlanmışlığı olmuştur.²¹⁵ Buna göre DYP AT'ye girme yolunda "*onurlu ve mesafeli girişimlerini sürdürecektir, fakat AT kapısında bekletilmeye razı olmayacaktır.*"²¹⁶ TBMM konuşmaları ve basında verilen demeçler dikkate alındığında "*onurlu ve mesafeli girişimlerin*" tam üyelik öncesi GB'nin sunulmasına yönelik DYP'nin şüphecilğini yansıttığı varsayılabilir.

1987 seçimlerinde barajı geçememiş DSP'nin 1991 seçimleri için yayınladığı bildirmede hükümetteki ANAP kadar, bölünmüş sol problematiğini yansıtır derecede SHP eleştirisinde bulunduğu görülür. Diğer partilerin aksine DSP'nin seçim bildirgesinde ve parti programında AT ile ilgili dahi detaylı bir perspektif sunulmamış, sadece partinin iktidara gelmesi halinde özgürlük ve bağımsızlık odaklı politikalarıyla ülkeyi "*AT'nin kendisinin Türkiye'ye üyelik teklif edecek*" derecede güçlendireceği vaadinde bulunulmuştur.²¹⁷

AT üyeliği konusundaki ulusal mutabakata istisna teşkil ettiği söylenegelen Refah Partisi ise 1991 seçim bildirgesinde ülkenin içinde bulunduğu mevcut duruma neden olan tahribatları sıralamış ve bu tahribatlardan biri olan AT'ye üyelik girişimini "*milli onuru kırıcı*" olarak nitelemiştir.²¹⁸ AT'nin siyasi birlik olma yolundaki adımlarına değinen ve ulusal egemenliğe tehdit olarak aktarılan sürecin GB odaklı bir analizine yer verilmemiştir. Fakat diğer partilere göre AT politikasına çok daha detaylı yer veren Refah Partisi, bunu AT'ye topyekûn karşıtlığının gerekçelerini belirtmek için yapmış olduğu varsayılabilir.

²¹⁵ "21 Ekim Sabahı Yeni Bir Türkiye: Doğru Yol Partisi Seçim Bildirgesi", **TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu**, (DYP), ss.11,67.

²¹⁶ DYP, s.263.

²¹⁷ "Gözün aydın Türkiye: Demokratik Sol Parti'nin 1991 Seçim Bildirgesi", **TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu**, s.64.

²¹⁸ "Refah Partisi Seçim Beyannamesi 20 Ekim 1991", **TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu**, ss.58-62.

20 Ekim 1991 Genel Seçimleri için basın taraması yapıldığında ise iktidarı döneminde tam üyelik başvurusu gerçekleştiren ANAP dışında diğer parti temsilcilerinin demeçlerinde GB değil, AT'ye dahi yer verilmediği gözlemlenmiştir. Bildirgeler bazında ise genel olarak eşitler arası bir ilişki kaygısı güden AT politikalarına yer verildiği söylenebilir. Özetle GB'nin daha bir öneri olarak ortaya çıkmış olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu alternatifin detaylıca değil tam üyelik için tam olarak nerede konumlandırıldığı ve Türkiye'nin onurlu duruşuna engel teşkil edip etmeyeceği hususlarında tartışmaların başladığı belirtilebilir.

2.1.4.Dönemin Bilançosu

1987'de derinleşme sürecine giren AT'ye aynı yıl tam üyelik başvurusu yapan Türkiye, kendi çıkarlarına yönelik varoluşsal bir tehdit olarak gördüğü Batı'nın etkisinden uzak kalmak istemiyordu. Süreklilik arz eden bu yaklaşım, tam üyelik başvurusuna verilen yanıtla yönelik tepkilerde de yansımalarını göstermeye devam ediyordu. Fakat bu sefer yeni bir gündem maddesi olarak GB, bir alternatif ya da tam üyeliğe çıkaracak bir basamak olarak tartışmalarda yerini almaya başlamıştı. Bu dönemde AT'nin tam üyelik başvurusunu askıya alması öncelik teşkil etmiş, GB konusu bazı partilerin ya da siyasilere dahi detaylıca analiz etmediği bir aşamada kalmıştı.

Tablo 1: Söylemlerin Partiler Arası Dağılımı (1989-1991)

TEMA	SÖYLEM	ANAP	SHP	DYP	DSP	RP
MATUTES PAKETİ: TAM ÜYELİK YERİNE GB ÜYELİĞİ	Avrupalılığın Tescili/Üyelik Öncesi Bir Aşama	X				
	Onurlu Üyelik/Temkinlilik	X	X	X	X	
	Milli Onur Kırıcı/Bekletilme/Egemenliğe Tehdit			X		X

Kaynak: Basın taraması ve TBMM tutanaklarından elde edilen verilerle hazırlanmıştır.

Önceki bölümlerde aktarılan tepkilerde ilk ele alınabilecek olan, hükümetin iyimser değerlendirilebilecek söylemleridir. Geleneksel olarak Avrupa'nın Türk

modernliğinin ve Batılılığının garantörü olarak yerleştirildiği konum, hükümetin ve Cumhurbaşkanı'nın Matutes Paketi'ni ve tam üyelik öncesi GB üyeliği teklifini olumlu değerlendirmelerinde kullanılmıştır. Batı'ya yetişme ve ondan geri kalmama arzusu, kendini AT'nin üyelik başvurusu yanıtına Türkiye'nin Avrupalılığının tescili şeklindeki söylemlerde kendini göstermiştir. Fakat bu arzunun içinde barındırdığı varlığını sürdürme kaygısı ve Türk modernleşmesinde Avrupa'nın diğer bir geleneksel imgesi olan tehditkâr yanı da başka söylemlere yansımıştır. Örneğin yine ANAP cephesinde bu yanıtın dengeli bulunması, temkinli olunması ve Kıbrıs'ın Türkiye'nin AT sürecinde bir madde olarak tutulmasının yanlışlığı da vurgulanmıştı.

Hükümet dışındaki siyasîler ise söylemlerinde hükümeti eleştirme amacıyla da durumu olumsuz değerlendirmiştir. Avrupa'ya dönük dış politika konusundaki ulusal mutabakata istisna sayılan RP haricindeki partiler temkinlilik ve Türkiye'nin ona sunulanlarca yetinmemesi gerektiğine dikkat çekmişlerdir. SHP'nin yaptığı onur, DYP'nin yaptığı bekletilme vurguları Batılılaşmadan yana olursa da başkalık, taviz vermeme ve bağımsızlık kaygısı içermektedir. Bu kaygının daha üst seviyesi DSP cephesinde görülebilir. Türkiye'nin AT'nin üyelik teklif edeceği kadar kendine yetecek derecede ekonomik olarak bağımsız ve güçlü yapılması vurgusu bunu açıklamaktadır.

2.2. 1991 -1993 DÖNEMİ

20 Ekim 1991'de gerçekleşen genel seçimleri ANAP'ın esas rakibi olan diğer merkez sağ partisi DYP %27 oy oranı ile kazandı.²¹⁹ Demirel liderliğindeki DYP seçimi ikinci olarak bitiren ANAP ile değil, %20 oy oranı ile üçüncü olarak bitiren SHP ile ittifak kurdu.²²⁰

Bu dönemle gündemde de yeri zayıflamış ve kendi dönüşüm sürecine odaklanan AT ile ilişkiler iki tarafın da farklı perspektiflerden ele aldığı su yüzüne çıkmaya başladı. GB başta olmak üzere gelişme olarak görülen her adım Türkiye

²¹⁹ Zürcher, s.333.

²²⁰ "Hükümet Haftasonuna Kuruluyor", *Cumhuriyet*, 13.11.1991.

tarafınca tam üyeliğe yaklaşma olarak görülürken; AB için bu ilişki tam üyeliğe alternatif seçeneklerin güçlendirilmesi kapsamında kaldı.²²¹ Buradaki farklılık, Avrupa tarafının terör, insan hakları, Kıbrıs gibi siyasal konuları üyelik yolunda birer şart olarak ortaya koyması ile Türkiye tarafının GB gibi ekonomik konuların siyasal konulardan daha öncül ele alınmasını talep etmesiyle açıklanabilir.²²² Buna ek olarak AT, Haziran 1993'te Kopenhag Zirvesi'nde tam üyelik kriterlerini yayınlamakla birlikte, Merkezi Doğu Avrupa ülkelerinin bir sonraki genişleme dalgasında yer alacağını belirtmişti.²²³ Türkiye'nin bu ülkelerle birlikte sayılmaması ve Türkiye'ye sadece GB kurulması kapsamında yer verilmesi de hükümetin telaşlanmasına ve GB'ye girmenin tam üyeliği kaçınılmaz kılacağına dair görüşlerin güçlenmesine yol açmıştır.²²⁴

Haziran 1993'te göreve gelecek I. Çiller Hükümeti'ne kadar incelenecek süreçte bu perspektif farklılığı kapsamında GB'nin gündemde nasıl yer aldığı ve iç politikayı nasıl biçimlendirdiği ele alınacaktır.

1991'de uzun bir süreden sonra toplanması kararlaştırılan Ortaklık Komitesi'nin 6 Aralık 1991 tarihli toplantısında GB takvimi başta olmak üzere teknik konulara odaklanılmıştı.²²⁵ Bu gelişmeleri takiben 1992 yılı artık GB konusunun gündemde sıklıkla yer alacağı ve ilişkilerin bu konu üzerinden geliştiği bir yıl olmuştur. Ocak 1992 'deki Başbakanlık toplantısında Dışişleri Bakanlığı'nın başlıca destekçisi olacağı fakat DPT'nin mesafeli durduğu GB'ye geçiş kararı, gerekirse taviz verecek şekilde, verildi. Bu esnada kamuoyunun haberi yoktu.²²⁶ Nitekim konunun tüm boyutlarını TBMM, akademi ve yüksek bürokrasinin geniş kesimi bilmemekteydi. Sadece dışişlerinin ilgili birimi, Hazine ve DPT müsteşarlıkları detaylı bir şekilde

²²¹ Baykal ve Arat, s.327.

²²² Karabulut, s.79.

²²³ Avrupa Birliği Konseyi, "Kopenhag Zirvesi Sonuç Bildirgesi", 22.06.1993, <https://www.ab.gov.tr/302.html> , (26.12.2021).

²²⁴ Birand, ss.361-362.

²²⁵ Baykal ve Arat, s.328.

²²⁶ Birand, s.362.

çalışabilecek yetkinliğe sahipti. Bu birimlerin araştırmaları ise konuyu tartışması gereken çevrelere ulaşmamaktaydı.²²⁷

Başbakanlıkta alınan karardan hareketle Türkiye siyasal karar gerektirmeyen konularda iş birliği geliştirme amacıyla AB komisyonuna liste sunmuş ve 21 Ocak 1992’de Ankara’da bir Çalışma Programı imzalanmıştır.²²⁸ Teknik İşbirliği Anlaşması olarak da anılan bu gelişme ile GB için hazırlıklar hızlandırılmıştı.²²⁹ Türkiye’nin bu konudaki iradesini giderek belli ettiği Nisan 1992’de Başbakan Süleyman Demirel’in Fransız Basınına “Avrupa ile Türkiye ilişkilerine özgü özel bir reçete sunulması ihtimaline karşı çıkmayacağı ve AB kapılarının daha az zorlanacağı” şeklinde verdiği demeçten de anlaşılabilir.²³⁰ Bu özel reçetenin GB olacağına dair ayak sesleri, 25-27 Haziran 1992’de düzenlenen Lizbon Zirvesi sonrası dönem başkanlığını devralacak İngiltere’nin Dışişleri Bakanı Douglas Hurd’ün hazırladığı Türkiye raporunda da duyulmuştur.²³¹ Bu döneme dair yapılan yorumlarda Türkiye’nin rızasını göstermesiyle ivmelenen ilişkilerin ve Türkiye’nin ihracatını arttırmak ve karşılıklı siyasal çıkar hususlarını gündemde tutmak için ihtiyaç duyduğu platformun ortaklık ilişkisi veya üyelikle değil, Türkiye’nin sağduyusuyla şekilleneceği vurgusu yer almıştır.²³²

Matutes Paketine atıfta bulunularak daha yakın ekonomik bağlantıların kurulmasını öngören Türkiye Raporu sonrası 9 Kasım 1992 düzenlenen OK’de Türk heyeti “1995 yılında tamamlamayı hedeflediği GB’ye ilişkin yükümlülüklerine bağlılığını” teyit etmiştir.²³³ Ayrıca ilk kez teknik düzeyde yapılacak çalışmaların somutlaştırılması söz konusu olmuş ve Gümrük İş birliği Komitesinin toplanmasına karar verilmiştir.²³⁴

²²⁷ Erol Manisalı, **Gümrük Birliğinin Siyasal ve Ekonomik Bedeli**, 2.Baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1996, s.53.

²²⁸ Karluk, s.375.

²²⁹ Birand, s.29.

²³⁰ Uğur, s.39.

²³¹ “Hurd’ün AT-Türkiye Raporu: Ankara ile Yakın İlişki”, **Cumhuriyet**, 28.06.1992.

²³² Brewin, s.61

²³³ “Siyasi Diyaloga Yeşil Işık”, **Cumhuriyet**, 10.11.1992.

²³⁴ Baykal ve Arat, s.334.

1992 yılı genel olarak Türkiye'nin de GB önerisine sıcak baktığı ve gündeminde yer verdiği bir yıl olmuştur. İlişkilerin bu kapsamda ilerlemesi yönünde adımlar da 1993 Şubat'ından itibaren atılmaya başlamıştır. Bu konunun resmî boyutta ele alınması için VII. Demirel hükümeti, AB tarafına GB çalışmalarını resmen başlatacak mektubun kendilerine gönderilmesini talep etmiştir.²³⁵ 24-25 Şubat 1993'de Brüksel'de AT Komisyonu ile yapılan teknik seviyede yapılan GB görüşmeleri sonrası 18 Mart 1993'te Yönlendirme Komitesi kurulmasına karar verilmiş ve bu komitenin ilk toplantısı 25-26 Mayıs tarihlerinde GB başta olmak üzere, mali ilişkiler, ticaret politikalarına uyum, işlenmiş tarım ürünlerine uygulanacak gümrük rejimi ve diğer teknik konular ele alınmak üzere gerçekleştirilmiştir.²³⁶ GB Kararı alınıncaya kadar iki yıl boyunca sürdürülecek müzakereler bu birim bünyesinde gerçekleşmiştir.²³⁷ Bu süreçte Gümrük Birliği Kararı'nın kaçınılmaz olacağını kabul eden özel sektör, hükümeti diğer siyasal aktörlerden çok daha etkili bir şekilde yönlendirmişti.²³⁸

Bu dönemde 17 Nisan 1993'te Turgut Özal'ın beklenmedik ölümüyle Süleyman Demirel 16 Mayıs 1993'te Cumhurbaşkanlığı'na seçildi. Demirel yeni seçimlere kadar Erdal İnönü'nün Başbakan vekilliği altında halihazırdaki hükümetin görevde kalmasını istedi ve yeni hükümetin oluşması için DYP kongresinin sonucunu bekledi.²³⁹ GB'nin siyaset gündeminde ve basında sıkça yer almaya başladığı dönem, DYP Kongresinde birinci olan Tansu Çiller'in 25 Haziran 1993'te 50. hükümeti kurmasıyla yeni bir boyut kazandı. Bu zaman sınırlamasından hareketle aşağıdaki bölümlerde I. Çiller Hükümetinin kurulumuna kadar yaşanan gelişmelerin öncelikle hükümetçe hangi argümanlarla ele alındığı ve TBMM'dekiler başta olmak üzere siyasal elitlerce hangi tepkilerin verildiği incelenecektir.

²³⁵ Karabulut, s.80.

²³⁶ Karluk, s.375.

²³⁷ Baykal ve Arat, s.334.

²³⁸ İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV) temsilciliğinde özel sektör Gümrük Birliğinin işletileceği tarih, AT tarafından mali destek sunulması, serbest dolaşım talebi dahi, müzakerelerde belirlenecek stratejilerde kendi görüşlerinin de dikkate alınmasını talep etmiştir. Bkz. Cumhuriyet, 18.06.1993 ve 22.06.1993.

²³⁹ Tanör ve diğerleri, s.90.

2.2.1.Sürecin Hükümet Tarafından Aktarımı

Demirel ve İnönü'nün kurduğu koalisyon hükümetinin (20.11.1991-25.06.1993) hazırladıkları Koalisyon Protokolü'nde Avrupa ile ilişkiler hususuna dış politika başlığı altında yer vermişti.²⁴⁰: “*Evrensel değerlere inanan ve bunları savunan ülkemiz, Batı Avrupa ile her yapıdaki yakın ilişkiyi ve iş birliğini samimiyetle karşılar. Türkiye'nin AT üyeliğinin, gerçekleşmesi için her türlü çaba gösterilecektir.*” Buradan AB üyeliği yolunda sunulacak her seçeneğin değerlendirileceği ve GB'nin üyeliğe öncül sunulmasının ön kabulü okunabilir.

25 Kasım 1991'de TBMM'de okunan hükümet programında ise sadece dış politika değil sanayileşme adımlarında da AT ile bütünleşmeye değinilmiştir. Bu yaklaşımın temasının sadece ekonomik olmayacağı, Türkiye'nin bu bütünleşme içinde demokratikleşmesinin de “*yeni ekonomik örgütlenmenin ön koşulu*” olacağına vurgu yapılmıştır.²⁴¹ Avrupa'nın siyasal, ekonomik ve parasal birlik olma yönünde geçirdiği evrimde “*Türkiye'nin hak ettiği yeri almasının ısrarla izlenecek bir ulusal hedef olacağı*” da eklenmiştir.²⁴²

Söz konusu dönemdeki gelişmelerin aktarıldığı bir önceki bölümde de Türkiye, Avrupa'nın geçirdiği hızlı dönüşüme kayıtsız kalamayacağını “*her türlü iş birliğine açıklık*” mesajıyla belirtmiştir. Türkiye'nin buradaki motivasyonu, 1993'ten önce tam üyeliğini tartışmayacağını belirten Avrupa'nın bütünleşme ve derinleşme sürecinden dışlanma kaygısı ile ilgilidir.²⁴³ Nitekim Demirel'in Avrupa ile ilişkileri sıkı tutmanın “*çağı yakalamanın bir gerekliliği*” olarak sunması bu noktada önemlidir.²⁴⁴ Burada bir devamlılık kaygısından söz edilebilir. 1980'den itibaren benimsenen serbest piyasa ekonomisinin kuralları ile yaşanan dönüşüm, Turgut Özal için Türkiye'nin “*çağı yakaladığı*” ve “*köşeyi döndüğü*” bir döneme girmesi anlamına geliyordu.²⁴⁵ Demirel hükümeti için, Türkiye'nin küresel koşullara ayak uydurmaya devam edebilmesinin

²⁴⁰ Neziroğlu ve Yılmaz, s.6541.

²⁴¹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 7. Birleşim, 25.11.1991, s.120.

²⁴² T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 7. Birleşim, 25.11.1991, s.134.

²⁴³ Çayhan, s.354.

²⁴⁴ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 8. Birleşim, 28.11.1991, s.216.

²⁴⁵ Ahmad, s.243.

anahtarı, AT seçeneğini, AT'nin istediği şekilde de olsa, zorlamakla ilişkilendirilebilir. İlişkileri sıkı tutma kaygısının, ortaklığın diğer öznesi Avrupa için neden güncel olduğu da ayrı bir sorudur. Avrupa için Türkiye ihracat, yatırım, mali ilişkiler, turizm, ulaştırma açılarından ABD ve Japonya'ya kaptırılmaması ve denetim altında tutulması gereken büyük bir pazar olarak konumlandırılmaktaydı.²⁴⁶

Avrupa'nın bu yöndeki tercihini Wolf (1996) ise iki ana kaygıya bağlamıştır. Birincisi, yukarıdaki argümanla uyumlu olarak, ABD, AB ve Japonya arasındaki pazar ve hammadde kaynaklarına yönelik mücadeledir. ABD de Türkiye'yi özel ilgi alanı ilan etmiştir. İkincisi ise AB üye ülkeleri arasında da Türkiye'nin dikkate alınacağı bir mücadelenin var olmasıdır. Buna göre Türkiye ile ilişkilere yaklaşım farklılığı mevcuttur. Almanya bu ilişkilerin ana motoru iken, karşıt ülkeler de bulunmaktadır ve bu AB'nin iç çelişkilerini ortaya sermekte, Türkiye de ilişkilerin yakınlık derecesini belirlemektedir.²⁴⁷

Hükümet programında aktarılan sanayileşme ile Avrupa Bütünleşmesi arasında kurulan bağın arkasında da GB'ye sıcak bakılmaya başlanmasının ekonomik nedenleri yatmaktadır. Buna göre GB için öngörülen mevzuat uyumu ve ekonomi politikalarının Türk ekonomisinin disipline edilmesi ve yapısal dönüşümün sağlanması için kaldıraç işlevi göreceğine inanılıyordu. Büyük pazarlarda faaliyet gösterecek Türk firmaları Türk ekonomisinin de gelişmesine katkı sağlayacaktı. GB aynı zaman da yabancı sermayenin gelişinde de etkili olacak ama en önemlisi AB ile son on yıllarda tıkanmış ilişkilerin açılmasına vesile olacak ve tam üyeliği de kolaylaştıracaktı.²⁴⁸

GB'nin hükümetçe detaylıca dile getirilmesi, TBMM'de 1992 Bütçe Görüşmelerinde Hükümet ortağı SHP tarafından başlatılmıştı. 21 Ocak 1992 tarihli Teknik İş birliği Anlaşması'na atıfta bulunarak hükümetin GB'ye giden bu süreci "*iş birliği ve yakınlaşma dönemini başlatma arzusu*" olarak sunmuştu.²⁴⁹ Bu tarihteki gelişme basında da yerini bulmuş, dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın tam üyelik

²⁴⁶ Manisalı, s.17.

²⁴⁷ Winfried Wolf, "Türkiye, Avrupa Birliği ve Gümrük Birliği", **Avrupa Kalesi**, (Ed. Winfried Wolf ve Jutta Klass), çev. Ayşe Köleli, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.175.

²⁴⁸ Baykal ve Arat, s.333.

²⁴⁹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 8, 61. Birleşim, 25.03.1992, s.656.

konusunda yavaşlayan ivme nedeniyle yaşadığı AT yorgunluğundan söz edilmişti. Ayrıca hükümet AT Komisyon Başkan Yardımcısı Martin Bangemann'ın ziyaretiyle gündeme gelen GB kapsamında Türk tarafının yükümlülüklerinin onu gelir kaybına uğratacağına yönelik eleştirileri başlamıştır.²⁵⁰

Gümrük birliği takviminin meclis gündemine getirilmesi ise 4 Mart 1992'de Bakanlar Kurulunca sunulan "EFTA (European Free Trade Association – Avrupa Serbest Ticaret Birliği) Avrupa Devletleri ile Türkiye Arasındaki Anlaşmanın Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı'nın komisyon ve genel kurulca görüşüldüğü 24 Mart 1992 tarihine rastlamıştır. Tasarıda 10 Aralık 1991 tarihinde imzalanmış anlaşmaya göre AB ile ön görülen GB takvimine paralel ilerleneceği açıklanmıştır. Tarihlerdeki bu öngörünün Ankara anlaşması ve Katma Protokol'ün sunduğu zamanlama ve 21 Ocak'ta imzalanan Teknik İş birliği Anlaşması baz alınarak aktarıldığı anlaşılmaktadır:

*Bilindiği üzere, AT ile ilişkilerimizde, gümrük vergilerinde 1 Ocak 1992 tarihi itibarıyla 12 yıllık indirim takvimine tabi mallarda toplam %70, 22 yıllık listedeki mallar için ise toplam %60 indirime ulaşılması öngörülmüştür. Bahis konusu indirim oranları, Anlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden itibaren EFTA ülkelerine de aynen uygulanacaktır. 1992 yılı ile Toplulukla gümrük birliğinin gerçekleştirileceği 1995 yılı arasındaki dönemde Topluluğa karşı yapılacak müteakip indirimler, EFTA ülkelerine de aynen teşmil olunacaktır.*²⁵¹

Artık basında da yer almaya başlayan GB'nin tam üyeliğe ikame olup olmadığı tartışması, gerektiği zaman hükümetin tam üyelik yolunda iradesini tekrar tekrar ifade etmesine neden olmuştur. Dışişleri Bakanlığı Mayıs 1992'deki açıklamasında üyeliğe gerçekçi yaklaşıldığını ama herhangi bir vazgeçişin söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Bu kapsamda Türkiye'nin “tam üyelik yolunda ilerlenirken ortaklık ilişkilerinin sürekli geliştirilmesi” niyetinde olduğu belirtilmiş, “Ortaklık Anlaşması çerçevesinde bütün iş birliği olanaklarının üyelik perspektifinden bağımsız olarak yaşama geçirilmesi”nin de hazırlığı iyi yapılmış tam ve eşit üyeliği sağlayacağı vurgulanmıştır.²⁵² Bu dönemde tam üyelikten vazgeçilmemesine yapılan vurgular,

²⁵⁰ “AT Yolları Dar...”, **Cumhuriyet**, 21.01.1992.

²⁵¹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 8, 60. Birleşim, 23.03.1992, s.3.

²⁵² “AT Üyeliğinden Vazgeçmiş Değiliz”, **Cumhuriyet**, 12.05.1992.

aşağıda aktarılabilecek muhalefet ve kamuoyu tepkilerinin yoğunlaşmasına cevaben sayılabilir.

GB yolunda başka bir önemli tarih olan 9 Kasım 1992’de toplanan OK’de alınan kararları gündem dışı konuşmasında aktaran Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin takip eden altı ayda Toplulukla yapılacak müzakerelerin genel çerçevesinin oluşturulduğunu belirtmiş ve GB’ye de ortaklık anlaşmasının normal işleyişine bağlı kalacak konulardan biri olarak değinmiştir.:

*Burada, komitenin toplanacağı Nisan ayına kadar, gümrük birliği, kişilerin dolaşımı, hizmetler sektörü, rekabet hukuku, ekonomik ve sosyal konseyle ilişkiler gibi, ortaklık anlaşmasının normal işleyişi kapsamına giren konular yanında, Türkiye ile Komisyon arasındaki çalışma programı...Türkiye ile Topluluk arasında ekonomik iş birliği yapılması konuları üzerinde görüş birliğine varılmıştır. Tam bir katılımı sağlanmasının Türkiye açısından yararı olduğuna karar verilmiş ve bu müzakere böyle yürütülmüştür.*²⁵³

Bu kısımda Ortaklık Konseyi’nden önce kamuoyuna Matutes Paketi’nden beri dile getirilen 800 milyon dolarlık 4. Mali Protokol’ün serbest bırakılması, Türk işçilerinin serbest dolaşımı gibi AT’nin taahhüt ettiği hususların da gündeme getirileceği mesajının aktarıldığını da belirtmek gerekir.²⁵⁴Buradan hükümetin iç politikada kendini taviz vermeyecek ve tam üyelikten vazgeçmeyecek bir konumda tutmak istediği anlaşılmaktadır.

GB’nin artık TBMM gündeminde de yer almaya başlamasının işareti olan aynı görüşmede hükümet ortağı SHP adına söz alan Atilla Mutman da söz konusu Ortaklık Konseyi görüşmelerinin Türkiye adına başarılı sonuçlandığını aktarmıştır:

*Türkiye, öngörülen gümrük birliğine hızla ulaşabilmek için, muhtemelen 1993’ten başlayarak, gümrük uygulamalarında da basitleştirmeye gidecek, liman resmî, damga resmî, belediye hissesi gibi kalemleri kaldırarak, bu kalemleri, uygun oranlarda, tek vergi olan Gümrük Vergisine dahil edecektir... Zaten Türkiye, Avrupa entegrasyonuna ciddi olarak inandığından ve 2000’li yıllarda Topluluk dışında kalmak istemediğinden, gümrük birliğinin yükünü sırtlamak ve mutlaka bu bedeli ödemek mecburiyetindedir. Ayrıca, AT’den, tekstil kotalarının ve bazı tarım ürünlerimize uyguladıkları kısıtlamaların kaldırılması şeklinde alınacak tavizlerle bunun dengelenebilmesi de mümkün olabilecektir.*²⁵⁵

²⁵³ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 20, 26. Birleşim, 12.11.1992, s.372.

²⁵⁴ “AT ile Kritik Toplantı”, Cumhuriyet, 09.11.1992.

²⁵⁵ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 20, 26. Birleşim, 12.11.1992, s.384.

Yukarıdaki açıklamalardan da 1992'den itibaren hükümet kanadında “*çağı yakalama, dışlanmama, gelişmeleri takip etme*” kaygısıyla GB'yi Ortaklık Anlaşması ve Katma Protokol takvimine göre, tam üyelikten önce olması pahasına, uygulamaya ılımlı bakıldığı anlaşılmaktadır. Gelen eleştiriler üzerine de “*Gümrük Birliğinin bir taviz olmadığı, Ankara Anlaşmasının bir maddesi olduğu; 1993'te tek gümrüğe geçilecek olmasının da meclis onaylı bir yasa ile mümkün olabildiği*” açıklamalarını yapma gereği duyulmuştur. Çetin'e göre Türkiye, Avrupa'ya yalvararak üye olmayı istememiştir, buna da hükümet programında yer verilmemiştir.²⁵⁶ Türkiye'nin üst seviyede siyasal diyalogu başlatmasının kritik olduğuna dikkat çeken DYP Bursa Milletvekili Fethi Akkoç ise “*GB gerçekleşirken tekstil üzerindeki miktar kısıtlamalarının da AT tarafından kaldırılması*” gerekliliğini vurgulamış, hükümetin taviz vermeyecek bir yaklaşımı olduğu mesajını vermiştir.²⁵⁷

Yürütmenin diğer kanadı Cumhurbaşkanı Özal'ın ekonomiden sorumlu üst düzey bürokratlarına da yukarıda bahsedilen AT yorgunluğu sonrasında, tam üyelik yerine GB'yi hızlandırma komutunu vermesi iddialarının hükümetin girişimleriyle paralel olduğu söylenebilir.²⁵⁸ Nitekim kamuoyunda ısıtılmaya başlanmış bu konu hakkında, 1996'da gerçekleşecek GB ile “*Türkiye'nin bir iki sanayi dışında korunmaya ihtiyacının kalmayacağını*” belirtmiştir.²⁵⁹

Hükümetin ilgili dönemde kamuoyunda elini güçlü kılmak adına çeşitli temaslarda bulunduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin; ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı Tansu Çiller Aralık 1992'de 15.286 kalem malda yapılan gümrük indirimlerini “*GB yolunda büyük bir adım*” olarak aktarmış ve gümrük duvarlarının indirilmesinden rahatsız olan sanayicilerin desteğini almak için TOBB ziyaretinde bulunmuştur. Şüpheleri gidermek adına ayrıcalıklı olan elektronik, cam, otomotiv ve geleneksel olarak ihracatı desteklenen sektörlerin de 1994 yılında korunmasının indirileceğini ilan etmiştir.²⁶⁰ Bu kapsamda

²⁵⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 20, 26. Birleşim, 12.11.1992, s.400.

²⁵⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 25, 48. Birleşim, 21.12.1992, s.619.

²⁵⁸ “AT Üyeliğinden Vazgeçmiş Değiliz”, Cumhuriyet, 12.05.1992.

²⁵⁹ “Korunmaya İhtiyacımız Yok”, Cumhuriyet, 13.11.1992.

²⁶⁰ “Çiller'den Erez'e Moral Ziyareti”, Cumhuriyet, 25.12.1992.

siyaset dışında sektörel tepkilerin de hükümetçe dikkate alındığı ancak bunların uzun vadede avantaj olarak yorumlandığı görülmektedir. 1993 yılı bütçesi görüşmelerinde DYP adına söz alan Aydın Aykon Doğan da “Gümrüklerin 12 yıllık listelerinde yapılan indirimlerin AT’nin yaptığı gümrük indirimlerinin bile ilerisinde” olduğunu belirtmiş bunun sorun teşkil etmesinden ziyade tekstil, deri sanayii, turizm sektörü ve toprak sanayisine avantaj sağlayacağını vurgulamıştır.²⁶¹

Görüşmelerin sıklaştığı ve GB Yönlendirme Komitesinin kurulmasına karar verildiği 1993 yılı başında, hükümetin Dışişleri Bakanlığı, Hazine Dış Ticaret Müsteşarlığı, DPT ve Hazine Yetkililerinden oluşan heyetle teknik toplantıları yürüttüğü ve Türkiye’nin yapacağı düzenlemeler karşılığında “tekstil kotalarının kaldırılması, gümrük birliğinin tarım ürünlerini de kapsaması, gümrük birliği çalışmalarının tam üyelik hedefi doğrultusunda olması” gibi noktalar da yer almıştır.²⁶²

AT ile görüşmelerde görev alan Türk heyetinin başkanı Büyükelçi Taner Baytok’un GB konusunda gelişebilecek tepkilere yönelik açıklamaları hükümetin genel görüşlerinin özetlenmiş hali denilebilir: “GB’den korkmak, bu ülkenin menfaatini düşünenlerin işi değildir. GB’ye karşı çıkmak, çağdaş dünyaya karşı çıkmaktır. Hiç kuşkunuz olmasın, GB ülke ekonomisine zarar vermeden olacaktır. Zaten, istisnalar sonucu yüzde 70 ithalat için sıfır gümrük uygulanıyor.”²⁶³

Bu dönem, hükümetin ilişkileri Kıbrıs ve insan hakları gibi siyasal konuların yarattığı zorluklara karşın, teknik ve ekonomik düzeyde yeniden canlandırma amaçlı hareket etmesiyle geçmiştir. Sonuç olarak GB odaklı hareketlenme kapsamında koalisyon hükümeti ve görevlendirdiği Türk heyetinin argümanları aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

- Tam üyelik hedefinden vazgeçilmemiştir. Gümrük birliği tam üyelik şansını arttıracaktır. Gümrük birliği, tam üyelikten bağımsız olarak Ankara

²⁶¹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 26, 52. Birleşim, 25.12.1992, s.619.

²⁶² “Gümrük Komitesi Kuruluyor”, Cumhuriyet, 03.03.1993.

²⁶³ “Türkiye’den AT’ye Gümrük Atağı”, Cumhuriyet, 08.03.1993.

Anlaşması ve Katma Protokolde öngörülmüştür. Hükümet de bunun gereğini yerine getirmek için inisiyatif almıştır.

- Türk sanayisi GB'ye geçiş sürecinde desteklenecek, mağduriyet yaşatılmayacaktır. Türkiye bulunacağı fedakarlığın yükünü AT ile paylaşmak istemektedir.²⁶⁴ Örneğin; tekstil ürünlerine uygulanan kotaların müzakerelerin başında kaldırılması da AT tarafının iyi niyetini göstermektedir.²⁶⁵

- Türkiye'nin yerine getireceği yükümlülükler karşılığında AT'nin de geçmiş anlaşmalarda taahhüt edilen gereklilikleri yerine getirmesi beklenmektedir.

- Türkiye bağımlı hale getirilmeyecektir. Çağı yakalamanın ve modernleşmenin gereği olarak GB, Avrupa'dan geri kalınmamasını sağlayacaktır.

Bir önceki yasama döneminde muhalefette yer almış DYP ve SHP'nin, koalisyon hükümetindeyken AT ile ilişkilerin GB kapsamındaki seyri konusunda tutumunu değiştirip değiştirmediği sorunsalını ele almakta fayda görülmektedir. ANAP hükümetine Türkiye'nin AT'den dışlandığı hususunda muhalefet eden DYP'nin bu sorunu gidermek uğruna ne olursa olsun AT ile ilişkileri yakınlaştırmak için en uygulanabilir seçeneği denemeyi tercih ettiği belirtilebilir. SHP ise muhalefetteyken onurlu ve uydu yapılmaması gereken bir Türkiye vurgusuyla hareket ederken, hükümet ortağı olunca GB ile ivmelenen ilişkilerin tam üyeliğe gidişi hızlandıracağına inanmıştır. Fakat burada bir değişkenlikten bahsetmekten ziyade muhalefetteyken dile getirilen şüphelerin, iktidardayken tam üye olunacağına dair iyimserlik çerçevesinde daha az dile getirildiği ya da bu şüphelerin ilişkilerde taviz vermeyerek giderileceğine dair bir özgüvenden söz edilebilir.

²⁶⁴ "AT'yle Gümrük Birliği 1995'te Başlayabilir", **Cumhuriyet**, 28.05.1993.

²⁶⁵ "Geçiş Sancılarını AT ile Paylaşacağız", **Cumhuriyet**, 18.03.1993.

2.2.2. Muhalefetin Tepkisi

TBMM’de de gündeme gelmeye başlayan GB, özellikle AT yetkililerinin Türkiye ziyareti, Ortaklık Konseyi’nde yetkili Türk heyetinin Brüksel’deki görüşmeleri ve uzun süreden sonra sıklaşan Konsey ve Komite toplantılarına paralel olarak milletvekillerinin konuşmalarında sıklıkla yer aldığı gözlemlenmiştir. İlişkilerin yüksek seviyede siyasal diyalog ve ekonomik iş birliğinin artırılması çerçevesinde ele alınmasından mütevellit sanayi sektörü temsilcileri ve iş dünyasının diğer unsurları da konuya odaklanmaya başlamışlardır. Bu kapsamda basında da yer almaya başlayan tepkilere de yer verilmiştir.

2.2.2.1. Anavatan Partisi – ANAP

Türkiye’nin tam üyelik başvurusu yaptığı dönemde iktidarda olan ANAP, 1991 seçimlerinden sonra ana muhalefet partisi olmuştu. İlişkilerin tam üyeliğe verilen yanıttan itibaren ekonomik iş birliği ve ilerleyen dönemde özellikle GB üzerinden ilerletilmesi ANAP’ın iktidarı eleştirdiği çerçeveyi oluşturmuştur. Buna göre ANAP’ın “Türkiye’nin ilişkileri koparmamak adına her şeye razı olması” olarak tanımladığı duruş, iç politikada eleştirdiği unsurlardan biri olmuştur. 1991 sonunda dış politika hakkındaki genel görüşmede söz alan ANAP milletvekili ve bir önceki hükümetin Devlet Bakanı Kamran İmran’ın aşağıdaki konuşmasında Türkiye’nin hedeflediklerinden farklı bir projeksiyon sunan AT’ye karşı hükümetin tepkisizliğini eleştirdiği söylenebilir:

*...şimdiki Hükümet, gerekirse daha çok yapmalıdır; bu memleket gerektiği yerde "Hayır" diyebilmelidir... "Ortak üyeliğe hayır" demelidir. Bu memleket, topluluğun bize 32 ay beklemeden sonra hazırladığı 1989'da hazırlanıp da bir türlü açılmayan yeni iş birliği paketinin açılmasına "hayır" demesi lazımdır. ...Türkiye'nin her şeyi kabul edebileceği imajını kırmak lazım...ben kime, niye hesap vereyim ve niye bu komplekse kapılayım. Bakın, bu kompleks, 1840'ta Tanzimat'tan beri içimize yerleşmiştir. Bütün çabalarımıza rağmen bunu atamadık; bunu atalım efendim.*²⁶⁶

²⁶⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 20. Birleşim, 25.12.1991, s.280.

Hükümetin çağı yakalamak ve Avrupa'nın dönüştüğü ve küresel rekabette blokların yeniden oluştuğu dönemde dışlanmama kaygısıyla ilişkilerin tam üyelik ihtimalini güçlendirecek her türlü iş birliğine razı olduğu bir önceki bölümde belirtilmişti. Kamran İmran'ın açıklamasında Türkiye'nin modernleşme dönemine atıfla sürekli bir kompleksin ne olursa olsun hükümeti Avrupa'nın sunduğu seçenekten ilerlemeye ittiği kaygısı yer almaktadır. Bu kaygı İmran'a göre, ilişkilerde önemli bir dönemeç sayılan 9 Kasım 1992 Ortaklık Konseyi'nde verilen kararların iç politikada başarı olarak aktarılmasında da bulunmaktadır. Bu başarı söylemi GB'de el emeği ve sermayenin de serbest dolaşımının dahil olduğu gibi yanlış bilgilerle doldurulmuştur. Hükümetin bunu bilerek yaptığı eleştirisinde bulunan İmran, 1993 yılı Dışişleri Bakanlığı Bütçe görüşmelerinde bu tutumun uzun vadede sorunlara yol açacağına işaret etmişti.²⁶⁷

2.2.2.2.Refah Partisi – RP

1991 seçimlerinde MÇP ve Islahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile koalisyon kurarak %16,9 oyla TBMM'de yer alan RP, bir önceki bölümde de belirtildiği üzere, Türkiye'nin AT ile bütünleşme politikası konusundaki ulusal mutabakatın istisnasını teşkil etmektedir. Bu kapsamda her zaman tam üyeliğe karşı olmuş partinin GB özelinde verdiği tepkiler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Hükümet programı okunduktan sonraki görüşmelerde söz alan Necmettin Erbakan, partisinin diğer muhalefet unsurlarına nazaran daha spesifik bir şekilde GB hakkındaki tepkisini ortaya koymuştur. Matutes paketinin gündeme gelmesinden itibaren oluşan GB'nin tam üyeliğe ikame ya da öncül olması hakkındaki gündemini tazeleyen Erbakan, Türk ekonomisinin yaşayacağı muhtemel dezavantajlara karşı telafi olabilecek mali yardımların üzerine gidilmesine dikkat çekmiştir.²⁶⁸

Her ne kadar hükümet GB yolunda atacağı adımları kamuoyunda “*tam üyelikten taviz verme*” olarak yorumlanmasını engellemeye çalışsa da Refah partisi

²⁶⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 25, 48. Birleşim, 21.12.1992, s.610.

²⁶⁸ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 8. Birleşim, 28.11.1991, s.157.

muhalefet girişimlerinde bu noktaya her zaman parmak basmaya çalışmıştır. RP Milletvekili Zeki Ünal bu girişimleri *"Siz bizi kapıdan kovsanız da biz pencereden gireceğiz ve illa da sizlerle bir olacağız"* ya da *"mutlaka Batılılaşacağız ve bu uğurda her şeyimizi feda ederiz"* şeklinde yürütülen politikalar olarak tanımlamıştır.²⁶⁹

RP'nin karşıtlığında manevi veya kültürel öğeler sıklıkla yer alsa da *"sömürü"* söyleminin de öne çıktığı sıklıkla görülür. Buna göre Necmettin Erbakan'ın Aralık 1991'de ekonomi konusunda yapılan genel görüşmede belirttiği gibi, GB yolunda güdülen serbest ticaret politikaları şimdiden Türk sanayisini sömürmüş ve zayıflatmış, bu sömürden elde edilen çıktılarla da Avrupa güçlenmiştir:

*Kendileri, bizi yıllarca makine ihracatıyla sömürdüler...Bizden sömürdükleri parayla, tam yirmi yıl kendi tarımlarını desteklediler. Bugün, AT'de tarım ürünleri fazlası var...Bunları bize satacak. Niçin?.. Bizde hayvancılık ölsün diye. Bizi önce sanayi ile sömürmüş ve kendisi teknolojide ilerlemiş. Artık, sanayide onlarla rekabet edecek halimiz yok. O yoldan bizden aldığı parayla da şimdi bizim tarımımızı öldürüyor. Öbür taraftan, biz bütün bunların dışında, ayrıca sömürülüyoruz.*²⁷⁰

Sömürü ve ekonomik olarak saldırı açılarından bakıldığında Refah Partisinin söylem analizlerinde AT'yi sınıfsal bazda ele alma eğiliminin yüksek olduğu da tespit edilmiştir. RP'nin iktisadi olarak bu süreci yorumlamasında paralellik kurulabilecek ve Avrupa'nın GB ve Maastricht ile siyasal birlik olma yolunda ilerlemesini arka planda *"sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi"* ile açıklayan görüşlere değinilmesi gereklidir. Bunlara göre Avrupa Bütünleşmesi *"sınıf projeleri"*nden ibaret olan ve *"AT A.Ş"* olarak nitelendirilebilecek bir oluşumdur.²⁷¹ Erbakan için de AT sadece *"Siyonist holdinglerin zengin olduğu kapitalist bir nizam"*dan ibarettir" ve *"AT'ye girmek ikinci Sevr'i tatbik etmek"* demektir.²⁷²

Sevr'in diriltilmesine yönelik söylemler, serbest ticaret ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesiyle bir arada okunmalıdır. 24 Eylül 1992'de RP

²⁶⁹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 16. Birleşim, 17.12.1991, s.626.

²⁷⁰ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 19. Birleşim, 24.12.1991, s.137.

²⁷¹ Winfried Wolf ve Jutta Klass (Ed.), *Avrupa Kalesi*, çev. Ayşe Köleli, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1996, ss.8-11.

²⁷² T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 20. Birleşim, 25.12.1991, s.237.

Milletvekili Cevat Ayhan'ın “*Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına İlişkin 436 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname*” görüşülürken Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü'nün DPT'den alınıp Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığına devredilmesine yaptığı eleştiri bu bakış açısına örnek teşkil etmektedir. Son on yılda yabancı sermaye mevzuatının ülkeye ileri teknoloji gelmesi amacına aykırı olarak iç ticaretin de yabancı sermayeye teslim edildiğine vurgu yapan Ayhan, Lozan müzakerelerine de atıfta bulunmuştur:

*İsmet Paşa, hatıralarında, 'Lozan Barış Antlaşması müzakereleri sırasında, biz, Batıların ve İngilizlerin tekliflerini reddettikçe Lord Curzon ve avanesi, 'Sayın İsmet Paşa Hazretleri, biz, sizin bu reddettiğiniz tekliflerimizi cebimize koyuyoruz, zamanı geldiğinde bunları çıkarıp önünüze koyacağız', demişti" şeklinde söz etmişlerdi... iç ticaretimizi de yabancı sermayeye teslim ediyoruz. Buna ait birtakım takyitler getirilmedikçe; bugün memleketimizde fabrikalar kapandığı gibi, ithalatta takip edilen liberasyonla işyerleri kapandığı gibi, işçiler işlerinden çıkarıldığı gibi, korkarım yakın gelecekte, orta ve küçük ölçekli esnaf da yerini büyük sermayeye terk edecek...orta tabakanın ticareti de elinden gidecektir.*²⁷³

9 Kasım 1992 Ortaklık Konseyi'nden sonra netleşen GB yol haritası üzerine RP, tartışmalarda en çok sözü edilen “taviz” ve “karşılıklı denge” hususlarını sorunsallaştırmaya devam etmiştir. 21 Aralık 1992'de Sanayi ve Ticaret Bakanlığı 1993 bütçe görüşmelerinde RP Milletvekili Ahmet Remzi Hatip'in sanayi sektörünün verilen tavizler yüzünden muhtemel göreceği zararlara dikkat çekmesi de bu kapsamda değerlendirilebilir. Ona göre Türkiye, 1993'ten itibaren uygulanacak yeni gümrük düzenlemelerine taviz koparmadan, işçilerin serbest dolaşımı sağlanmadan, 4. Mali Protokol hayata geçirilmeden tavizler vermiştir. Bu gidişle yerli sermaye rekabet edemez düzeye düşecek ve yabancı sermayenin eline geçecektir.²⁷⁴

Özetle, Refah Partisi AT'ye tamamen karşıt olduğundan diğer partilerin örtük muhalefetine kıyasla, daha açık bir şekilde tepkisini ortaya koymuş ve bunun GB boyutunu “sömürü, ulusal bağımsızlığın kaybı, egemenliğin devri, milli ekonomiye saldırı” söylemleriyle inşa etmiştir.

²⁷³ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 17, 7.Birleşim, 24.09.1992, ss.15-18.

²⁷⁴ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 25, 48. Birleşim, 21.12.1992, s.700.

2.2.2.3.Demokratik Sol Parti -DSP

Türkiye'nin Avrupa ile bütünleşmesine ılımlı bakan; fakat bunun tarafların eşit olduğu koşullarda gerçekleşmesini savunan Bülent Ecevit liderliğindeki DSP de hükümetin GB girişimlerini “taviz verme” yaklaşımıyla eleştirmiştir. Hükümet programı okunduktan sonra 28 Kasım 1991'deki birleşimde gerçekleşen görüşmelerde söz alan Bülent Ecevit, AT politikalarının gerçekçi ve dolayısıyla tavize yer vermeyecek bir şekilde ele alınması gerektiğini savunmuş, Avrupa'nın süreklilik arz eden ödünler isteme yaklaşımını ve tehditkâr duruşunun altını çizmiştir:

Benim partim, AT'de tam üyeliğe karşı değildir; fakat... ulusal onurumuzu incitecek ölçüde ve Batıların eline Türkiye'ye karşı baskı ve pazarlık kozları verecek ölçüde üstüne gidilmesine karşıdır. Hükümet Programında, AT'de tam üyeliğe aşırı ağırlık verildiğini gördüm...Fakat, görünür gelecekte Türkiye için de hatta herhangi bir başka Avrupa ülkesi için de AT'ye tam üyelik şansının bulunmadığı açıkça görülebilir. Kaldı ki...Batılı sözde dostlarımız, bunu, Ege konusunda, Kıbrıs konusunda ve hatta kendi iç sorunlarımızda Türkiye'den birtakım ödünler koparmak için, insafsızca, bir baskı aracı gibi kullanıyorlar. 'Hele şunu yapın, hele bunu kabul edin, hele şundan vazgeçin o zaman belki kapıyı size aralarız', diye Türkiye'ye baskı aracı olarak kullanıyorlar.²⁷⁵

DSP'nin de diğer muhalefet ögeleri gibi tavizsiz ve onurlu bir şekilde üyeliği vurgulaması ve hükümetin ısrarcı tavrını eleştirmesi GB konusunda da aldığı pozisyonun işaretini vermektedir. Özellikle Avrupa'nın gündeminde genişleme seçeneğinin olmadığını vurgulaması, tam üyelik yolunda GB'nin anahtar bir rol oynayacağı argümanına karşılık bir cevap niteliği taşımaktadır. Bu kısımda Ecevit'in- Avrupa bütünleşmesinin Maastricht ile ekonomik bir bloktan siyasal bloğa evrimleşme tercihini göz önünde bulundurarak- hükümetin iyimser politikasını konjonktüre atıf vererek de eleştirdiği söylenebilir:

Bizim, yeni sanayi stratejimizin AT'de tam üyeliğe göre belirleneceği, Hükümet Programında yazılı idi. Bu, bence hiç gerçekçi değildir; tam tersine, biz Avrupa'nın kapısını, ancak, kendi ekonomimizi, bölgesel iş birliği olanaklarına göre yönlendirecek, planlayacak olursak, kendimize ve bölgemizdeki ülkelere açtırabiliriz. Kaldı ki, şu aşamada, AT veya Batı Avrupa Birliği, bizi tam üyeliğe çağırarak olsa, bile bunun ne kadar işimize geleceğinden bazı kuşkularım var. Çünkü, şu aşamada AT, politik entegrasyona, bütünleşmeye giderken, yani AT'yi

²⁷⁵ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 8. Birleşim, 28.11.1991, ss.209-210.

*oluşturan ülkeler dış politikalarını birlikte, dayanışma halinde, ortak kararlarla oluşturma aşamasına gelirken, bizim tam üye olmamız durumunda bazı sıkıntılarla karşılaşmamız doğaldır.*²⁷⁶

2.2.2.4. Diğer Bileşenler

1991 seçimleri sonucu TBMM’de sandalye kazanan partilere ek olarak, 9 Eylül 1992’de yeniden açılan CHP de DSP ve SHP’den ayrılan milletvekillerinin kurduğu Bütünleşme Partisi’nin 24 Eylül 1992’de kendisine katılmasıyla, TBMM’de yer almıştır.²⁷⁷ Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’in 9 Kasım 1992’de gerçekleşen Ortaklık Konseyine dair gündem dışı konuşması akabinde söz alan CHP grubu adına Milletvekili Ali Dinçer’in açıklamaları, hükümetin tam üyeliği bir kenara bırakıp GB’ye yönelme politikasına eleştiri niteliği taşımaktadır. O tarihe kadar GB’nin ilk kez neden sakıncalı olacağına dair detaylı bir analiz sunan konuşma esnasında RP Milletvekili Cevat Ayhan ve ANAP Milletvekili Vehbi Dinçerler’den hükümetin “*kamuoyunu kandırma ve gelişmeleri iç politika malzemesi yapma*” argümanlarıyla da destek almıştır:

*Gümrük birliği, 1995'te gerçekleştirilecek... AT'ye tam üyeliğimiz konusunda biz, hiç değilse, yükümlülüklerimizin büyük bir bölümünü yerine getirdik. Oysa, AT, siyasal, sosyal ve malî konulardaki yükümlülüklerini unutmuş, yalnızca ticari konulara öncelikle eğilmek niyetindedir...AT, işine geldiği gibi davranmaktadır; Türkiye'nin geri olduğu sanayi ürünlerini serbest bırakıp, avantajlı olduğumuz sektörlerle kota koymaktadır...Tam üye olmadan Türkiye AT karar mekanizmasına katılamayacağı için, başkalarının çıkarlarına hizmet eden kararlara uymak zorunda kalır, bağlı bir ülke haline gelir... AT'yi ikna etmek için, AT ile gümrük birliğine gideceğimizi, 1993'te tek vergi sistemine geçeceğimizi, gümrük liste kalemlerinde indirim yapacağımızı ve Patent Yasamızı değiştireceğimizi söyleyerek bir başarı elde etmişiz gibi görünüyor, öyle gösterilmeye çalışılıyor, Hükümet ve Dışişleri Bakanlığı tarafından...Türkiye'nin etkin olduğu pazarları, olduğu gibi AT'ye açma mecburiyeti, Türkiye'nin karşısına nasıl geliyor; bunu anlamak mümkün değil. Türkiye'nin bu şekilde bozuk para gibi harcanmasını anlamak da hiç mümkün değil. Fevkalade yetersiz olan Katma Protokol bile yürürlüğe konmadan gümrük birliğine geçmek, ekonomimizi Avrupa'ya bağlamaktır, kaderimizi Avrupa'ya terk etmektir.*²⁷⁸

²⁷⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 2, 20. Birleşim, 25.12.1991, s.295.

²⁷⁷ TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı,” Siyasi Partiler”, https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html , (24.12.2021).

²⁷⁸ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 20, 26. Birleşim, 12.11.1992, ss.387-389.

RP'nin 1991 seçimlerinde %10 barajını aşmak amacıyla koalisyon yaptığı MÇP ve IDP' den ilki TBMM'ye girdikten sonra çok uzun süre geçmeden koalisyonu bozmuştu.²⁷⁹ Kendini bağımsız olarak ilan eden MÇP milletvekillerinin TBMM'de ya da basında GB özelinde söylemleri tespit edilmemiştir.

Genel olarak muhalefetin “taviz verme” ve “tam üyelikten önce gümrük birliğine katılım” üzerinden inşa ettiği eleştiriler bir yana, GB özelinde RP'nin “sömürü” CHP'nin de buna paralel şekilde “bağımlılık” argümanlarını kullandığı tespit edilmiştir. GB'nin kamuoyunda ve Türk siyasetinde gündeme gelme sıklığı ile uyumlu bir şekilde eleştirilerin ivmesinin arttığı gözlemlenmiştir. Bu karşıtlığın düşünsel arka planı, AT dış ticaret politikasının Batı Avrupa sermayesi ve tarım sektörünün özgürlüklerini garanti altına almak adına, uluslararası sömürü ve bağımlılık ilişkilerini derinleştirmeye hizmet etmesi şeklinde okunabilir.²⁸⁰ Buna ek olarak ilişkinin temasına karar verme ve ortaklık şartlarını belirleme yetkisinin de dengesiz dağılımı Türkiye'deki Avrupa karşıtlığını GB'nin bağımlılığa yol açacağını öne sürerek beslemiştir.

*AT ve Türkiye gibi doğası itibarıyla pürüzlü olan ortaklar arasındaki karşılıklı bağımlılıktaki artan asimetrik yararlanabilirlik, büyük bir ihtimalle ortak olan tarafta, bağımlılık algılamalarına neden olacaktır. Politika karşılıklı bağımlılığındaki asimetriler önemli bir çatışma kaynağı olabilir. Ortaklık yapılarında, kararlar ikili eşitlik esasında veriliyor olmasına rağmen, baskın ortağın (AT) veto gücünün etkileri ve maddi esası, diğer ortağın, danışma ve pazarlık süreçlerinde neticeyi etkilemekteki veto gücünden çok daha büyük olabilmektedir.*²⁸¹

GB için alınan aksiyonlardan itibaren Türk kamuoyunun süreci ekonomik boyutuyla da ele almaya başladığı belirtilebilir. Özel sektör temsilcilerinin siyasetçilerin “sömürü” ve “bağımlılık” söylemlerini destekler şekilde tam üyeliğe öncül olmasını eleştirdiği; fakat bir yandan da konu üzerinde daha çok teknik görüş belirtmeye başladığı gözlemlenmiştir. Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD) Yüksek İstişare Konseyi'nin GB hedefiyle gerçekleştirilen Kasım 1992'deki temaslar üzerine yaptığı açıklama hükümete kaygılarını sunar nitelik

²⁷⁹ Ahmad, s.238.

²⁸⁰ Jutta Klass, “Korkulu Rüya: Avrupa”, **Avrupa Kalesi**, (Ed. Winfried Wolf ve Jutta Klass), çev. Ayşe Köleli, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.103.

²⁸¹ Aybak, s.92.

göstermiştir.²⁸² : “AT ‘de 1995 yılına çok az zaman kalmıştır. Uygulayacağımız GB, tam üyeliği hedef almalıdır. GB hazırlıkları planlı yapılmalıdır. Tekstil ve tarım ürünlerimize uygulanan engeller kaldırılmalıdır. Sanayicimize bu yeni döneme uyum sağlamak için takvim önceden bildirilmeli, ani ve sürpriz uygulamalar olmamalıdır.”

Mayıs 1993’te toplanan özel sektör temsilcilerinin AB ile Gümrük Birliği’nde sürenin gittikçe daralması nedeniyle iş dünyasınca alınacak tavrı ve izlenecek yöntemi netleştirme amacıyla toplanması basında yer almıştır. GB’nin kaçınılmaz olduğu kabul edilerek hükümetin kararının tartışılmasından vazgeçilmiş, buradan hareketle GB’den korunma yolu olacak finansal desteğin altyapısının nasıl oluşturulacağına dair çözüm arayışı başlamıştır.²⁸³ İlgili zirvede İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV) tek temsilci olarak belirlenmiş, hükümetin özel sektör görüşünü almadan AT ile GB müzakereleri yürütmemesi gerekliliği ve görüşmelerde İKV aracılığıyla özel sektörün de teşmil edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır.²⁸⁴ 1996 yılının GB’nin gerçekleştirilmesi için ideal olduğunu vurgulayan İKV öncülüğündeki özel sektör, 18 Haziran 1993 tarihinde Dışişleri Bakanlığı AT Genel Müdürlüğü ile düzenlenen toplantıda GB’nin “*dikkatli davranılmaması halinde Türk ekonomisi için geri tepecek bir silah*” olduğunun da altını çizmiştir. GB yanında 2000’e kadar serbest dolaşımın sağlanmasına yönelik bir takvim, mali yardımların görüşülmesi gibi taleplerini de dile getirmişlerdir.²⁸⁵

2.2.3.Dönemin Bilançosu

GB’nin AT ile ivmesi artan ilişkilerin odağında yer almaya başlamasıyla muhalefette ve örtülü olarak da hükümette gelişen karşıtlığın ana hatları aşağıdaki şekilde maddelendirilebilir:

- GB tam üyelikten önce gerçekleştirilmemelidir. AT’nin istediği ekonomik yakınlık elde edilince tam üyelik zorlaşacaktır. Türkiye’yi tam üye olmadan GB’de olan tek ülke durumuna getirmek tavizlerin en büyüğüdür. Bunun bir üst seviyesi

²⁸² “Çiller’den Erez’e Moral Ziyareti”, **Cumhuriyet**, 25.12.1992.

²⁸³ “İş Dünyasında Pazarlık Zirvesi”, **Cumhuriyet**, 01.05.1993.

²⁸⁴ “İş Dünyası AT’ye Tek Cephe”, **Cumhuriyet**, 05.05.1993.

²⁸⁵ “Dikkat Geri Tepebilir”, **Cumhuriyet**, 22.06.1993.

sömürü ve bağımlılığın dile getirilmesidir. Özellikle tamamen AT karşıtı olan RP bunu sınıfsal analiz (sömürü) ve tarihsel referanslarla (Sevr) yaparak Avrupa'nın geleneksel olumsuz imgesini hatırlatanlardan biri olmuştur. Bunun dışında GB üyeliği için Türkiye'nin karşısına getirilen yükümlülükler ve Kıbrıs şartı da DSP gibi öznelerce baskı olarak yorumlanmış ve Avrupa'nın varoluşsal bir tehdit olarak Türkiye'den her zaman kendi çıkarı için yararlanmak isteyen imajı pekiştirilmiştir.

- Gümrük Birliği gerçekleşecekse AT de Türkiye gibi anlaşmalarda ön görülmüş 4. Mali Protokolün uygulanması, işçilerin serbest dolaşımının sağlanması, kotaların kaldırılması gibi yükümlülüklerini yerine getirmelidir. Aksi takdirde karşılıklı dengeden uzak asimetrik bir ortaklık ilişkisi içinde Türkiye bağımlı bir ekonomiye dönüşecektir. RP muhalefeti özelinde bu, Sevr'in diriltilmesi demektir çünkü ülke toprakları sömürüye açık hale getirilecektir.

Tablo 2: Söylemlerin Partiler Arası Dağılımı (1991-1993)

TEMALAR	SÖYLEMLER	DYP	SHP	ANAP	RP	DSP	CHP
TAM ÜYELİK ÖNCESİ GB ÜYELİĞİ	Çağı yakalamak/ Ekonomik kaldıraç/ Tam üyelik garantisi	X	X				
	Taviz			X	X	X	X
AT BASKISI	Sömürü /Bağımlılık /Sevr				X		X
	Kıbrıs			X		X	

Kaynak: Basın taraması ve TBMM tutanaklarından elde edilen verilerle hazırlanmıştır.

Özetle GB konusunun gündemde sıklıkla yer almaya başlamasıyla birlikte yeşermeye başlayan genel bir muhalif tutum söz konusudur. Bunun dereceleri bir uçta RP'nin tamamen AB karşıtlığından, diğer uçta diğer muhalefet partilerinin tam üyelikten önce GB'ye karşıtlık seviyesine kadar değişkenlik göstermektedir. Hükümetin bu konuda iyimser tutumunu ise kamuoyunda tepki çekmemek amacıyla sürdürdüğü, arka planda küresel ve bölgesel gündemin dışında kalmamak için eldeki en uygulanabilir alternatifi değerlendirmek niyetinde olması açıklayabilir. Tıpkı 1989'da tam üyelik başvurusuna alınan yanıtın iyimser yorumlanmasında olduğu gibi

GB seçeneğinin değerlendirilmesi de geç kalmama kaygısı çerçevesinden ele alınabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜMRÜK BİRLİĞİNE GİRİŞ SÜRECİ

3.1 1993 -1996 DÖNEMİ

I. Çiller Hükümeti'nin göreve gelmesiyle başlatılan bu bölüm, GB'nin Türkiye gündeminde her zaman üst sıralarda olacağı bir dönemi işleyecektir. Konuyu artık sadece hükümetin değil; TBMM'de yer alan siyasi partiler başta olmak üzere tüm siyasi bileşenlerin ve kamuoyunun da gündemde tuttuğu ve tartışmaya başladığı söylenebilir. Dolayısıyla bu dönem kapsamında incelenmesi gerekli görülen, önceki bölümlerde örtük olan fakat artık su yüzüne çıkmaya başlamış bir karışıklıktır. GB bağlamında yapılacak olan, dereceleri farklılaşsa da her siyasi bileşende izi sürülebilecek bu ortak tutumu inşa eden temaları incelemek olacaktır.

1993 ile Türkiye'nin başlıca odak noktası GB'nin tamamlanması olmuştu.²⁸⁶ 1 Ocak 1996'da Gümrük Birliği Kararı'nın yürürlüğe girmesine kadar olan süreç hem Türkiye'nin iç siyasetinde hem de AB ile ilişkilerde birçok konunun ele alınmasını gerektirmiştir. Buna bağlı olarak kaydedilen aşamalar özet olarak aktarılmaya çalışılacaktır.

Katma Protokol'ün öngördüğü takvime sadık kalacak şekilde, Gümrük Birliği'nin 1995'te tamamlanması hususu Ankara ile Birliğin anlaştığı noktalardan biri olmuştu. AB'nin yıllar önce belirlenmiş bir takvime uyumluluk için gösterdiği iradeyi Türkiye'nin üyeliğini ertelemeyle açıklayan görüşler mevcuttur.²⁸⁷ Bunu doğrular nitelikte AB, Türkiye'ye başka hiçbir seçenek sunmamıştı ve Türkiye'nin geçiş dönemini sürdürmesi halinde ilişkilerin dondurulması ihtimalini vurgulamaktaydı.²⁸⁸ Bu süreçte bir ilerleme adımı olarak görülebilecek 8 Kasım 1993'te gerçekleşen OK toplantısı, 12 yıldır ilk kez bir siyasi kararın alınmasını sağlamıştı.²⁸⁹ Toplantıda GB'nin 1995'te gerçekleşmesi için bir çalışma programı

²⁸⁶ Erdoğan, s.43.

²⁸⁷ Uğur, s.40.

²⁸⁸ "AT'den Aba Altından Sopa", **Cumhuriyet**, 17.08.1993.

²⁸⁹ Manisalı, s.47.

kabul edilmiş, Türkiye de bu zamana kadar gerekli mevzuat uyumunu gerçekleştireceğini taahhüt etmişti.²⁹⁰

Mevzuat uyum çalışmaları ve daha geniş çerçevede Anayasa değişiklikleri de GB bağlamında iç siyasette benimsenmiş pozisyonların anlaşılmasında önem taşımaktadır. Sonraki başlıklarda inceleneceği üzere, iç siyasetteki tutumların oluşmasında AP'nin de değerlendirme sürecinde rol alması etkili olmuştur. Özellikle Avrupa Komisyonu ve Konseyi tekelinde ilerlemesi öngörülen işleyişte, Erdenir'in de belirttiği üzere AP'nin "*siyasal süzgecinin*" devreye girmesi²⁹¹ bu bölümde tartışılacak tepkilerin incelenmesinde önemli bir zemin oluşturacaktır.

1994'ten itibaren GB çalışmalarının hızlandığı dönem ise koalisyon hükümetinin sıklıkla değişen Dışişleri Bakanları'ndan biri olan Mümtaz Soysal'ın özetlemesiyle açıklanabilir.²⁹² Soysal'a göre 19 Aralık 1994 OK ile tamamlanacak birinci aşama, teknik görüşmeler ve çalışmalardan ibaret olacaktır. İkinci aşama ise 1995'in ilk yarısında siyasal görüşmelerin gerçekleşeceği dönemdir. Üçüncü ve son aşama da imzalanma dönemidir.²⁹³ Birinci aşamada öne çıkan konular, Ekim 1994'te AP onayının ilk kez gündeme getirilmesi²⁹⁴ ve Aralık 1994'te gerçekleşen Essen Zirvesi'nde Yunanistan'ın Türkiye'nin GB üyeliğine ve 4. Mali Protokol üzerindeki vetoyu kaldırmayı, Güney Kıbrıs Rum Kesimi'nin (GKRG) aday ülke olarak açıklanmasına şart koşmasıdır.²⁹⁵ Bunlara ek olarak Aralık 1994'te Türkiye'de Demokrasi Partisi (DEP) üyesi 9 milletvekilinin hüküm giymesi, Türkiye'ye bu kapsamda tepkili olan AP'nin GB'ye onay vermeme olasılığını ortaya çıkarmış²⁹⁶ ve akabinde 15 Aralık 1994'te GB müzakerelerini dondurulmasına yönelik tavsiye kararı

²⁹⁰ "AT ile Gümrük Birliği", **Cumhuriyet**, 9.11.1993.

²⁹¹ Burak Erdenir, "Gümrük Birliği Sürecinin Türkiye'nin Siyasi Reform Sürecine Yansımaları", **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Cilt 12, Sayı 1, 2013, s.42.

²⁹² Türkiye'nin DYP-SHP ve daha sonra DYP -CHP koalisyonlarıyla yönetildiği dönemde (1991-1996) Dışişleri Bakanlığı makamı 6 kez değiştirilmiştir. Sırasıyla Hikmet Çetin, Mümtaz Soysal, Murat Karayalçın, Erdal İnönü, Deniz Baykal ve Coşkun Kırca bu görevde bulunmuşlardır. Tarihler için Bkz. T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Dışişleri Bakanları Listesi", https://www.mfa.gov.tr/_disisleri-bakanlari-listesi.tr.mfa, (15.01.2022).

²⁹³ "Gümrük Birliği Takvimi Hazır", **Cumhuriyet**, 29.10.1994.

²⁹⁴ "Gümrük Birliği Ya Olacak Ya Olacak", **Cumhuriyet**, 15.10.1994.

²⁹⁵ Erdoğan, s.43.

²⁹⁶ Baykal ve Arat, s.335.

almıştır.²⁹⁷ Nitekim teknik çalışmaların bitmemesi de göz önünde bulundurularak 19 Aralık 1994'te gerçekleşen OK'de GB kararı alınmamış, ilgili kararın alınması hususu 6 Mart 1995'te toplanacak OK'ye ertelenmiştir.²⁹⁸ AP kararının insan hakları eleştirileriyle temellenmesi Türkiye'nin demokratikleşmesi yolunda çeşitli reformların başlatılmasının önünü açmıştır.²⁹⁹ GB konusundaki kararlılığını gösterme niyetinde olan Türkiye, Terörle Mücadele Yasasının düşünce ve ifade özgürlüğüyle ilgili maddelerinde değişiklik, memurlara sendika kurma hakkı verilmesi, anayasa değişikliği paketinin geçirilmesine yönelik adımlar atmaya başlamıştır.³⁰⁰ Bütün bunların yanında AP'nin tutumunu belirleyen esas noktalardan birinin Kürt Sorunu olmasından hareketle tartışmaların da bu yönde şekillendiği görülmüştür.³⁰¹

DEP milletvekillerinin mahkumiyeti ve insan hakları ihlalleri gerekçe gibi gösterilse de Yunanistan vetosunun kaldırılmamış olması da AB'nin erteleme kararının diğer bir nedeniydi.³⁰² 24 Şubat 1995'te AB, Yunan vetosunun kalktığını ilan etmiş ve bu gelişme Türkiye kamuoyunda başarı olarak nitelendirilmişti.³⁰³ Fakat bu süreçte Türkiye'nin de öğreneceği şekilde Yunanistan'ın GKRK adaylığını şart koşması GB kapsamındaki tartışmalarda Kıbrıs'ın da yeni bir madde olarak eklenmesine neden olmuş; Türkiye 6 Mart 1995'te 1/95 sayılı GB Kararı'nın alındığı OK'de de garantörlüğü çerçevesinde GKRK'nin tüm Kıbrıs adına aday üyeliğine itiraz edeceğini belirtmiştir.³⁰⁴ Buna istinaden AB komisyonu, önceden imzalanmış ve iki tarafın parlamentolarında onaylanmış Ankara Anlaşması ve Katma Protokolde öngörülen GB üyeliğini AP onayına da sunacağını ifade etmiştir.³⁰⁵

6 Mart 1995 tarihindeki karar, GB'nin son dönemine geçilmesi yönünde verilse de 30 Ekim 1995'e kadar Türkiye'nin yerine getirmesi gerekli yükümlülükleri hayata geçirip geçirmediğinin incelenmesini de içermiştir. Buna göre 30 Ekim 1995'te

²⁹⁷ "Avrupa Sözünü Yine Tutmadı", **Hürriyet**, 17.12.1994.

²⁹⁸ "Hem Demokrasi Hem Diplomasi", **Milliyet**, 21.12.1994.

²⁹⁹ "İnsan Haklarında İmaj Tartışması", **Milliyet**, 22.12.1994.

³⁰⁰ Baykal ve Arat, s.336.

³⁰¹ Erdenir, s.38.

³⁰² "Kıbrıs'ta Gerginlik Artıyor", **Cumhuriyet**, 05.02.1995.

³⁰³ "Vetoya Karşılık Kıbrıs", **Cumhuriyet**, 25.02.1995.

³⁰⁴ Birand, s.367.

³⁰⁵ Bakkalcı, s.292.

yapılacak bir sonraki OK, kaydedilen aşamaları yetersiz görmesi halinde yürürlüğü 1 Ocak 1996'dan, 1 Temmuz 1996'ya erteleme hakkını saklı tutuyordu. Dolayısıyla hem bu hüküm hem de AP tasdiki şartı Türkiye'nin 1995 yılını yukarıda belirtilen mevzuat değişiklikleriyle geçirmesinin önünü açmış, kamuoyunda yapılan tartışmaların GB'nin teknik içeriğinden öteye gitmesine vesile olmuştur. 1/95 sayılı OK Kararı'nda Türkiye için sunulan hükümler aşağıdaki şekilde özetlenebilir.³⁰⁶ :

- Tarım ürünleri dışında, Türkiye'de ve AB'de üretilmiş/ithal edilmiş sanayi ve işlenmiş tarım ürünlerinin serbest dolaşımı,
- Topluluk ve Türkiye arasında ithalat ve ihracattaki gümrük vergileri, eş -etkili vergi/resimler ile miktar kısıtlamalarının ve eş etkili tedbirlerin kaldırılması,
- Türkiye'nin topluluk üyesi olmayan ülkelere karşı topluluğun ortak ticaret politikasını ve ortak gümrük tarifelerini uygulaması.

Tüm bu süreç sonrası alınan kararlar iki taraf arasındaki ilişkiler, Karluk'un da ifade ettiği gibi *"AB'ye tam üye olmadan bu Birliğe sınırlı bir biçimde 1996'da dahil olması sui generis (kendine özgü)"* bir hale gelmiştir.³⁰⁷Bundan öte 30 Ekim 1995 OK'de Türkiye'nin GB için gerekli teknik şartları karşılamış olduğu kararı ve 13 Aralık 1995'te AP onayı alınana kadar Türkiye; Temmuz 1995'te Anayasa değişiklikleri yapmış, mevzuat yakınlaştırmada bulunduğu yoğun bir süreç girmiştir.³⁰⁸OK kararının AP kanadında onaylanması için *"GB'nin köktendincilerin güçlenmesine karşı Türkiye'nin Avrupalılığını sağlayacak bir koruma mekanizması olacağı"* argümanı ile lobicilik faaliyetlerinde bulunulmuştur.³⁰⁹

AP ise OK kararından sonra Türkiye'nin Mart 1995'te başlattığı Kuzey Irak operasyonunu sonlandırması ve DEP milletvekillerinin serbest bırakılmasını gündemde tutan kararlar almıştı.³¹⁰ 13 Aralık 1995'te ise Türkiye AB ilişkileri

³⁰⁶ Devlet Planlama Teşkilatı, "Gümrük birliğinin son döneminin uygulanmaya konmasına ilişkin 1/95 sayılı Türkiye.- AT Ortaklık Konseyi Kararı", Cilt 1, Ankara, 2001, ss.177-184, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/okk_tur.pdf , (23.01.2022).

³⁰⁷ Karluk, s.516.

³⁰⁸ Baykal ve Arat, s.337.

³⁰⁹ Kıvanç Ulusoy, "Saving the State Again: Turks Face Challenges of European Governance", **SIGMA (Support for Improvement in Governance and Magement Publications)**, 2004, s.10.

³¹⁰ "Gümrük Birliğine Ağır Bedel", **Cumhuriyet**,14.12.1995.

tarihinde ilk ve tek olarak bir Ortaklık Konseyi Kararı Avrupa Parlamentosunca onaylanmış oldu.³¹¹Bu kararla birlikte AP, Türkiye’ye sunulacak mali yardımların insan hakları ve demokratikleşmeye bağlı olacağını içeren “*İnsan Hakları Tasarısı*”nı kabul etmiştir.³¹²AP’nin bu süreçteki rolü GB’nin Türkiye siyasetinde nasıl ele alındığını belirlemede önemli bir paya sahip olmuştur.

Kısaca GB, Türkiye’nin ticari bağlamda AB ile bütünleşmesinden öte ilişkilerinin kurumsal bir resmiyet kazanmasını sağlamıştır.³¹³ Bu noktaya gelen süreçte CHP – DYP koalisyonu bozulmuş³¹⁴, azınlık hükümetinin kurulmasında GB’ye yönelik tutumlar GB’ye giriş sürecinin siyasal bir boyut da kazanmasını sağlamıştır.³¹⁵Nitekim 24 Aralık 1995’te genel seçimlerin yapılması kararlaştırılmıştır. İç/dış politikada değişimlere yol açan GB süreci, Türk siyasal hayatının bazı dönemlerinde belirginleşmiş ve süreklilik arz eden karşıtlığın, siyasal spektrumda yer alan akımları nasıl yatay kestiğinin incelenmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Bu nedenle önceki bölümlerden farklı olarak, hükümet de dahil olmak üzere tüm bileşenlerin GB bağlamında aldıkları pozisyonları hangi temalarla inşa ettikleri analiz edilecektir.

3.1.1.Sürecin Hükümet Tarafından Aktarımı

İlişkilerin ivme kazandığı dönemde koalisyonun iki bileşeninde de değişim söz konusuydu. Süleyman Demirel’in Cumhurbaşkanlığı DYP’de Tansu Çiller’in göreve gelmesine vesile olmuştu. SHP’de de Murat Karayalçın Başbakan Yardımcısı olarak göreve gelmişti. Çiller’in siyasal perspektifine dair yapılan yorumlarda Turgut Özal’ın yaklaşımına benzerliği yer almış, Zürcher’in deyimıyla “*serbest piyasaya duyulan körü körüne bir inanç*”, “*aşırı derecede Amerikan taraftarlığı*” ve “*halkın dikkatini*

³¹¹ Çınar Özen, *Türkiye-AT Gümrük Birliği ve Tam Üyelik Süreci Üzerine Etkileri*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2002, s.20.

³¹² “Türkiye Artık 1. Lig’de”, *Yeni Yüzyıl*, 14.12.1995.

³¹³ Soylaltın Colella, s.45.

³¹⁴ Şubat 1995’te SHP ile CHP’nin CHP çatısı altında birleşmesiyle, DYP’nin koalisyon ortağı CHP olur.

³¹⁵ Haziran 1993’te I. Çiller Hükümeti olarak anılan DYP.- SHP koalisyonu Şubat 1995’te SHP’nin CHP’ye katılmasıyla DYP – CHP koalisyonu haline gelmişti. Bkz Cumhuriyet 26.09.1995.

çekme peşindeki tarzı” bu benzerliğin kurucu unsurları olmuştur.³¹⁶ Bu tespiti yer verilmesi gerekli görülmüştür; çünkü GB’ye karşı genelleştirilebilecek muhalif tutuma rağmen hükümetçe nasıl desteklendiği açıklanırken yardımcı olacaktır.

I. Çiller Hükümeti’ni oluşturan (25.06.1993 – 05.10.1995) Koalisyon protokolünün dış politika kısmında altı çizilen *“Türkiye’nin AT üyeliğinin gerçekleştirilmesi için her türlü çabanın gösterilmesi”* hususu,³¹⁷ GB’nin Türk kamuoyundaki itirazlara karşın, tam üyeliğe gidecek en hızlı araç olarak görülmesini açıklamaktadır.³¹⁸ Nitekim bu beklenti TBMM’de okunan hükümet programında da belirtilmiş, *“tam üye olma çabasının önemli bir aşaması”* olarak gösterilen GB’nin gerçekleştirilmesine yönelik irade AT’ye bildirilmiştir.³¹⁹ Bir yandan bu dönemde Başbakan Çiller de *“AT’nin Türkiye’ye yönelik gecikmiş sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini ve tam üye olmadan GB’nin ekonomiye ağır bir yük bindireceğinin farkında olduğunu”* ifade etmiş fakat maliyetlerin AT tarafından karşılanacağını belirtmiştir.³²⁰ Tam üyelik perspektifini her zaman cebinde tutan Türkiye’nin ekonomisini ve dış ticaretini etkileyecek GB aracılığıyla bunu AT’ye hatırlatma çabasında olduğunu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel de TBMM 19. Dönem 3. Yasama Yılı açılış konuşmasında da belirtmiş, AB’nin o döneme kadar göstermediği işbirlikçi tutumu, GB yolunda telafi etmesini temenni etmişti.³²¹

Bu dönemin Türkiye ile AB ilişkileri ana akım partiler ile Çiller gibi yeni siyasetçiler arasındaki güç mücadelesini belirginleştirmiş, Çiller kanadı bu mücadelede GB sürecini kullanmıştır.³²² Yukarıda belirtildiği gibi Tansu Çiller’in ekonomik perspektifi liberal ekonominin argümanlarını benimsemek üzerine kuruluydu. Buradan hareketle bu ekonomik literatürün içeriklerinden biri olan serbest ticaret ve bunun ötesinde malların serbest dolaşımını öngören GB kararı hükümet tarafından sadece Türkiye - AB ilişkilerini değil, Türkiye’nin siyasal geleceğini

³¹⁶ Zürcher, s.335.

³¹⁷ İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, Cilt 3, TBMM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015, (3), s.1828.

³¹⁸ Karluk, s.517.

³¹⁹ Neziroğlu ve Yılmaz, 3, s.1838.

³²⁰ “Çiller: İşçiye Verecek Fazla Param yok”, **Cumhuriyet**, 31.07.1993.

³²¹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 39,1. Birleşim, 01.09.1993, s.34.

³²² Ulusoy, s.10.

belirleyici bir karar olarak da aktarılmaktaydı. Israrın bir başka motivasyonu önceki bölümlerde de belirtildiği üzere bölgesel ve küresel değişimin dışında kalmamak telaşı olmuştur. Çiller'in 5 Nisan 1994 kararlarını Türk sanayisinin GB koşullarını kaldırmasına yardımcı olduğunu öne sürdüğü demecinde *“GB dışında kalınmasının maliyetinin daha büyük olacağını ve dünyadaki üç bloğun dışında kalan Türkiye'nin rekabet gücünü yitireceğini”* belirtmesi bu telaşı kanıtlar niteliktedir.³²³ Ankara Anlaşması ve Katma Protokolün bir hükmü olan Gümrük Birliği Kararı 6 Mart 1995'te kabul edildiğinde de Çiller, bu gelişmenin kendi kendine olmadığını ve *“siyasal irade olmasa hiçbir şey olmayacağını”* belirterek de yönetiminin siyasal bir başarısı olduğunun altını çizmişti.³²⁴

Bunun dışında iç politikada da, konunun aşırı politize edilmesi nedeniyle aslen ekonomik bir konu olan GB'nin ticari/ekonomik yönü üzerinde durulmuyor, bunun yerine siyasal tartışmaların ana maddelerinden biri haline geliyordu.³²⁵ Bu tartışmalar bir önceki başlıkta aktarıldığı üzere mevzuat ve anayasa değişiklikleri, iyi ve kötü polis rollerini paylaşan Avrupa Komisyonu ve Parlamentosu'nun GB yolundaki belirleyicilikleri kapsamında da şekillenmekteydi.³²⁶ Kıbrıs, Kürt Sorunu, insan hakları gibi yan meseleler de GB'nin Türkiye için teknik bir aşamadan öte bir anlama gelmesine neden oluyordu. 6 Mart 1995 OK kararı döneminde Dışişleri bakanı olan Murat Karayalçın da kamuoyu ve muhalefetin GB dışındaki faktörleri dikkate alarak eleştirilerini çoğaltmasının önüne geçmeye çalışanlardan biriydi.³²⁷ : *“Siyasal kaygılarla kamuoyunda yanlış izlenimler yaratmaya neden olabilecek iddialar ortaya atılıyor. Gümrük Birliği ile Tanzimat Fermanı, Sevr Anlaşması karşılaştırılıyor. Türkiye ne egemenlik haklarından vazgeçti ne de Kıbrıs konusunda ödün verdi.”* Kıbrıs özelinde 6 Mart 1995 kararı alındığı gün Karayalçın'ın GKRK'nin üyelik ihtimali ele alınırsa Türkiye'nin KKTC (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) ile bütünleşmeye gideceğini ifade ettiğini belirtmek gerekir. Bu husus iç siyasette Kıbrıs üzerinden yapılan eleştirilerde hükümetçe sürekli hatırlatılmıştır. Muhalefetin GB konusundaki tutumunu en belirgin hale getirdiği dönem olan RP'nin GB kararından

³²³ “Kimse Bize Demokrasi Dersi Veremez”, **Cumhuriyet**, 05.10.1994.

³²⁴ “Çağ Açı İmza”, **Hürriyet**, 07.03.1995.

³²⁵ Erdenir, s.36.

³²⁶ Birand, s.368.

³²⁷ “Gümrük Birliği'nden Dönüş Yok”, **Cumhuriyet**, 18.03.1995.

sonra sunduğu gensoru önergesi üzerine 2 Mayıs 1995'te yapılan görüşmelerde Karayalçın'dan sonra Dışişleri Bakanı olan Erdal İnönü de taviz verilmediğinin altını çizmiştir. İnönü'nün belirttiği noktalar şunlar olmuştur:

*Türkiye'nin şimdi kaldıracağı gümrükleri, AT Katma Protokol'ün yürürlüğe girmesiyle Türk sanayi mallarına uygulanan gümrük vergisi ve eş etkili vergileri önceden kaldırmıştı. Ayrıca GB Ankara Antlaşması ve Katma Protokol'ün getirdiği ahdi bir yükümlülüktür ve siyasal bağımsızlıkla bir ilgisi bulunmamaktadır. KKTC ile bütünleşme yolundan da vazgeçilmemiştir.*³²⁸

GB dışındaki faktörlerin etkisi üzerine yapılan eleştirilerin sıklığı Dışişleri Bakanı Erdal İnönü'nün AP onayı için görüşmeler sırasında yaptığı “İnsan hakları konusundaki reformları AB istiyor diye değil, kendi demokratikleşmemiz için yapıyoruz.”³²⁹ açıklamasını gerektirecek boyuta geldiği anlaşılmaktadır. Bu aşağıda detaylıca değerlendirilecek olan GB için Tanzimat Fermanı şeklindeki benzetmelere cevap niteliği taşımıştır.

Sürecin siyasal renk almasında, Çiller hükümetinin AP onayını almak amacıyla yapılan temaslarda Türk modernleşmesini ve köktendinciliği engellemeyi konuya dahil etmesini de hatırlamakta fayda vardır. Buna örnek verilebilecek bir gelişme, AP'den çıkacak olumsuz bir karardan endişelenen Çiller'in, AP üyelerine “Türkiye'nin siyasal alanda kendisinden beklenen reformları yerine getireceğine ilişkin şahsi taahhütlerde bulunduğu” bir mektup göndermesi olmuştur.³³⁰

Özetle hükümet, görünürde GB'yi AB'ye tam üyelik perspektifinde değerlendirmeyi tercih etmiştir.³³¹ Bu başlıkta konunun olumlu bir çerçevede ele alınma girişimleri aktarmaya çalışılmıştır. Fakat aynı zamanda Çiller hükümeti, karşıtlığın her kesimde ortak olduğu yönündeki çalışma tezini kanıtlar nitelikte, AB'nin Türkiye ile bu kendine özgü kurduğu ilişkinin maliyeti, Kıbrıs, AP kararları gibi diğer değişkenler baz alındığında, aşağıda işlenecek temalarda da izleri sürülebilecek şüpheli tutumunu da göstermiştir.

³²⁸ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 85, 107. Birleşim, 02.05.1995, ss.427- 428.

³²⁹ “İdealimiz AB'ye Katılmak”, Cumhuriyet, 09.06.1995.

³³⁰ Özen, s.20.

³³¹ “AT ile Gümrük Birliği”, Cumhuriyet, 09.11.1993.

3.1.2. Gümrük Birliği Sürecindeki Karşıtlığın Kurucu Temaları

1993'e kadar GB sürecinin ele alınışı hükümet ve muhalefetin genel kanaatlerinin aktarılması çerçevesinde bırakılmıştı. OK ve AP kararının alınması için hızlandırılan çalışmalarla ve kamuoyunda başlamış tartışmalarla GB'ye yönelik yaklaşımlar, yukarıda da belirtildiği üzere örtük olan Avrupa karşıtlığının su yüzüne çıktığını göstermiştir. Burada ayrıca belirtilmesi gereken şey, GB'nin kamuoyunda teknik yönünden çok ideolojik yaklaşımlarla ve sübjektif bir şekilde ele alındığı eleştirilerinin oluşudur.³³² Örneğin Haluk Özdalga GB çalışmalarının ivme kazandığı dönemde GB'nin tam olarak ne demek olduğunu incelenmemesini eleştirmişti:

*Aydınlarımızın çoğuna göre şimdi GB'yi istemek, Batılı ve çağdaş olmak demek. Eleştirenler ise üçüncü dünya solculuğunu veya Ortadoğulu olmayı temsil ediyormuş...Konuyu ayrıntılı olarak incelemek yok. Öngörü yok. Slogancılık, yüzeysellik ve 200 yıldır iflah olmamış Batı taklitçiliği var.*³³³

Bu husus, alt başlıklarda sunulacak kurucu temaların GB'nin teknik boyutundan çok siyasal yönünün ağır basmasıyla şekillenmelerini açıklamaktadır.

Türk siyasetinde her kesimde görülebilecek karşıtlığın belirli temalar üzerinden şekillenip, tüm akımları yatay kestiği bu çalışmanın tezi olarak ifade edilmektedir. Bu temalar dereceler olarak da anlamlandırılabilir ya da GB sorunsalının ele alınış biçimleri olarak da yorumlanabilir. Ama belirgin olan, dereceler ve biçilen anlamlar ne kadar çeşitli olursa olsun Türk siyasetindeki her kesimin ortaklaştığı bir karşıtlığın anlatılmasıdır.

Temaların belirli başlıklarla aktarılması girişimi bu unsurların birbirinden tamamen ayrı değerlendirilebileceği anlamına gelmemektedir. Siyasal elit söylemleri ve basına verilen demeçlerle yapılmaya çalışılan analizde, öne çıkan belirli noktalar keşfedilmiş ve bu yoğunlaşmaların Türk siyasal kültürünün yerleşik öğelerine atıfta bulunduğu saptanmıştır. Dolayısıyla gerekli görülen şey, önceki dönemlerden de faydalanarak hangi boyutlarda karşıtlığın kendini gösterdiğini aktarmak olmuştur.

³³² Bakkalcı, s.297.

³³³ Haluk Özdalga, "Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliği'ne Gitmesi Riskli", **Cumhuriyet**, 27.08.1994.

Ayrıca temalar birbirine geçişkenlik gösterebilir ya da ele alınan konu birden fazla tema altında değerlendirilebilir.

3.1.2.1.Tam Üyelik Öncesi Gümrük Birliği

1989'dan beri tartışılmalan GB'nin tam üyelikten önce gerçekleştirilmesi konusu hükümetler tarafından- Çiller'in ifadesiyle- " *tam üyeliğin yerine geçen veya tam üyeliği geciktiren bir unsur değil, tam tersine tam üyeliği kolaylaştıran bir aşama*"³³⁴ olarak aktarılmıştı. Önceki bölümlerde de aktarıldığı üzere bu konu Türkiye'deki tüm siyasal yaklaşımların Avrupa'nın niyetini sorgulamaya başladığı temel nokta olmuştu. Çünkü Türkiye, Ankara Anlaşması'nın hazırlandığı müzakere sürecinde herhangi bir ticaret anlaşması ya da sadece GB'yi öngören bir ortaklık biçimine karşı çıkmıştı.³³⁵ Batı ile bağlarını her zaman sıkı tutmak ve bu bağların eşitlik ilişkisi içinde geliştirilmesini isteyen Türkiye, ilişkilerin tam üyelik hedefiyle geliştirileceği hususunu Ankara Anlaşması'na koydurtmuştu.³³⁶

GB kararı sürecindeki karşıtlığın en temel noktası olan bu tema, içinde Türkiye'nin ekonomik bakımdan hazırlıksızlığını ve Birlik üyesi ülkelerin alabileceği yardımlardan faydalanmayarak GB'ye girişini de barındırmaktadır. Nitekim Türkiye mali yardım almadan GB'ye girecek ilk ülke olacak ve 1981'de parafe edilmiş, 600 milyon ECU'luk miktarı içeren tartışmalı 4. Mali Protokol'ün yürürlüğe girmesi ancak 1995'te onaylanacaktır.³³⁷ Bununla birlikte 1989 Matutes Paketi ile tam üyelik başvurusuna alternatif bir cevap almış Türkiye'nin, Avrupa'nın sunduğu GB seçeneği ile yetinmesinin istenmesi, "küçük düşürölme" gibi söylemlerle karşıtlıkların ortak paydada buluşmasına yol açmıştır. Bu düşüncenin beraberinde getirdiği sonuçları Erdoğan şu şekilde ifade etmektedir:

Karşıtlara göre GB üyeliği, Türkiye'yi ortaklık ilişkisi içinde tutmak için yapay ve tek taraflı bir sistem olarak tasarlanmıştır. GB çerçevesinde Türkiye karar

³³⁴ "Resmen Avrupalı'yız", **Hürriyet**, 14.12.1995.

³³⁵ Çayhan, s.417.

³³⁶ Birand, ss.111- 112.

³³⁷ Manisalı, s.45.

*alıcı değil sadece uygulayıcıdır. GB'nin kurduğu sistemde Türkiye AB ile eşit ilişkiye girmemekte ve AB'ye bağımlı hale gelmektedir.*³³⁸

Buradan hareketle Ankara Anlaşması müzakerelerinde duyulan kaygının “*kendi kendini gerçekleştiren kehanete*” dönüştüğü belirtilebilir.³³⁹ Söz konusu kaygı Türk siyasal kültürünün ve toplumsal belleğinin ana damarlarından birini oluşturmuş ve bir refleks haline gelmişti. Buradan hareketle de Türkiye'nin hizmetçisi değil ortağı olmak istediği Avrupa'nın olumsuz imgesi, GB tartışmaları şiddetlendikçe su yüzüne tekrar çıkmıştı.

Tam üyelik öncesi GB'nin Türkiye'nin hazırlıksızlığı kapsamında eleştirildiği ele alınacak olunursa, hükümet ortağı SHP'nin GB'nin öncül tutulmasının muhtemel sonuçlarına şüpheyi baktığını belirtmek gerekmektedir. Bunu partisi adına 1993 sonunda TBMM'de Gümrük Müsteşarlığı görüşmeleri esnasında dile getiren Milletvekili Timurçin Savaş olmuştur.³⁴⁰: “*Türkiye, tam üye olmadan GB'ye giden tek ülke konumundadır. Ülkemizin, ne tür sorunlarla karşılaşacağı belli değildir. Bu durumda, Türkiye'nin daha duyarlı ve müzakereci konumda olmasını zorunlu kılmaktadır.*” Aynı şekilde bir diğer SHP Milletvekili Nami Çağan, ilişkilerin geleceği konusunda duyduğu şüpheyi dile getirmiş ve Türkiye'nin içinde bulunduğu hazırlıksızlığı, AT'nin de yerine getirmesi gereken yükümlülükleri (4.Mali Protokol) hatırlayarak ve Türkiye'nin hassas sektörleri için talep edebileceği korumalara karşı çıkmayarak gidermesi gerektiğini vurgulamış yoksa tüm bu ilişkinin kapitülasyona dönüşeceğine işaret etmiştir. Ona göre GB çerçevesinde bütünleşme Türkiye'yi korumacılık anlayışını da değiştirme zorunluluğuna sokacaktır. Dolayısıyla GB'yi aşan taahhütler verilmemelidir.³⁴¹

Koalisyon ortağı SHP dışında DYP içinde de tam üyelik öncesi GB'nin işletilmesi kararına karşılık, Türkiye'nin hazırlıklı olmaması kapsamında şüpheli tutumun kendini gösterdiği varsayılabilir. GB için ılımlı bakılsa bile, tehditkâr

³³⁸ Erdoğan, s.44.

³³⁹ Ali Şevket Ovalı ve İlkim Özdikmenli, "Ideologies and the Western Question in Turkish Foreign Policy: A Neo-classical Realist Perspective", **All Azimuth: A Journal of Foreign Policy and Peace** , Cilt: 9, Sayı: 1, 2019, s.111.

³⁴⁰ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 47, 41. Birleşim, 11.12.1993, s.363.

³⁴¹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 43, 27. Birleşim, 11.11.1993, s.293.

algılanan AT'ye karşı korunma gereksinimi duyulmaktadır. Bunun işareti, Gümrük Müsteşarlığı 1994 Mali yılı bütçesi görüşmelerinde söz alan DYP Milletvekili Turgut Tekin'in konuşmasında görülebilir. Tekin'e göre 13 üyelik AT karşısında Türkiye'nin sömürülmeye açık bir ülke olmamak için, GB'yi ara aşama olarak görmeden üye olmak bir zorunluluk haline gelmişti:

*1995 yılında, gümrük birliği olarak 13 devlet arasına girecek olan Türkiye, halihazırda bu birliğe üye ülkeler, arasında değildir. Bizler, bu 13 ülke arasına nasıl gireceğimiz, hangi yoldan bu birliğe gideceğimiz, nasıl bir politika izleyeceğimiz ve bizi kabul edip etmeyecekleri konularında...araştırma yapmamız gerekir...Elini dış memleketlere açmış ülkelerde hiçbir zaman ne sağlam bir demokrasi, ne insan haklarına saygı, ne de yaşama hakkı tam anlamıyla olur... iç ekonomik sorunlarımızı halledelim...dışa borçlu kalmaktan kendimizi kurtaralım, demokrasiyi ve insan haklarını önce yaşayalım, ondan sonra da bu 13 devletin içerisine gözü kapalı girelim. Aracı ya, şuna buna gerek yok... Bu yarışta galip gelmemiz halinde, sömürgeci devletlerin bizi sömürmeleri artık mümkün olmaz ve sadece kahramanlıkta değil, ekonomide de hatırı sayılır bir lider devlet durumuna geliriz.*³⁴²

Türkiye'nin hazırlıklı olmaması DSP lideri Bülent Ecevit'in de vurguladığı noktalardan biri olmuştu. AB'ye üye olmadan GB'nin uygulanabilmesi için girişimlerde bulunan yöneticileri “burnunun ucunu görememekle” suçlayan Ecevit tam üyelik öncesi GB'ye girilmesini tehlikeli bulduğunu ifade etmişti.³⁴³Nitekim bu tehlike bir AB temsilcisinin “1995 sonunda Türkiye ya GB'ye girer ya da konu tamamen ortadan kalkar” demeciyle kendini göstermiş, hazırlıklı olma vurgusunu yapan ANAP Milletvekili Bülent Akarcalı da Ankara Anlaşması'nın da GB'nin yürürlüğe giriş tarihini öteleme imkanını tanıdığını hatırlatarak AB'yi eleştirmişti.³⁴⁴Tüm bu tepkilerin GB koşullarının kendisinden öte Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde zorunlu tutulduğu konum üzerinden yoğunlaştığını belirtmek mümkündür. Bu yoğunlaşmada sağ partilerin dahi sömürü söylemleri üzerinden örtülü Avrupa karşıtlığına işaret ettiklerini belirtmek mümkündür.

³⁴² **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 47, 41. Birleşim, 11.12.1993, ss.353-355.

³⁴³ “Ecevit: Gümrük Birliği Tehlikeli”, **Cumhuriyet**, 11.05.1994.

³⁴⁴ “Türkiye Tutarlı Politika İzliyor”, **Cumhuriyet**, 23.09.1994.

1995 yılında SHP ile birleşmeden önce TBMM’de faaliyetlerini sürdüren CHP de GB’ye ılımlı bakmasına karşın tam üyelik öncesi işletilecek olmasına ve Türkiye’nin hazırlıklı olmayışının getireceği sakıncalara dikkat çekiyordu. Partisi adına 1995 DPT Bütçesi görüşmelerinde söz alan Algan Ahcıoğlu GB’nin getireceği yüke dikkat çekmişti. Özellikle karar alıcı güce sahip olmamak ve tam üyeliğin getireceği maddi destek, fon ve kaynak olanaklarından faydalanmadan GB üyesi olmak Türkiye’nin büyük bir yük altına gireceğine işaret ediyordu.³⁴⁵

19 Aralık 1994’te OK’nin GB’yi erteleme kararı sonrası Bülent Ecevit’in baş imzacı olarak 27 Aralık 1994’te sunduğu genel görüşme önergesi- aşağıda belirtileceği gibi-GB’yi konu alan ve birleştirilen 4 metinden biriydi. Ecevit Türkiye’nin hazırlıksızlığını ve GB üyeliğine karşıtlığını hassasiyet gösterecek sektörler ve muhtemel *“kayıpları telafi edici bir mekanizmanın öngörülmeşi”* ile açıklamaya çalışmıştı. Bu açıklamalara göre tam üyelik öncesi GB’nin oluşturulmasına yönelik DSP muhalefeti de *“bizi üye kabul etseler nasıl kazanımlar elde edilebilirdi”* karşılaştırmasını içermişti:

*Türkiye, AB’ye karşı uyguladığı gümrük vergileri ile bununla eş etkili malî yükümlülükleri ve fonları kaldıracak ve AB’nin oranları daha düşük olan ortak gümrük tarifesi kabul edecektir. Bu değişiklik, Türk kamu maliyesine yaklaşık 3 milyar dolar yük yükleyecektir. Anlaşma taslağında bu kayıp için telafi mekanizması da öngörülmemiştir. Öte yandan, bu koşullar altında Gümrük Birliğine girersek; sadece, belki birkaç büyük holding ayakta kalır; ancak, son yıllarda ekonomimizin en dinamik kesimini oluşturan küçük ve orta ölçekli sanayi kuruluşlarının büyük çoğunluğu çöker...bu kuruluşlar çökünce, zaten artma eğilimi içindeki işsizlik de büsbütün yaygınlaşacaktır... AB, üye devletlerin tarım kesimine çok büyük malî destek sağlamaktadır...Bu desteklerden yararlanmaksızın Türk sanayiinin ve tarımının AB ile eşit koşullarda rekabete, yakın gelecekte hazırlanabilmesi olanaksızdır. Oysa, AB, Türkiye’yi bu desteklerden yararlandırmak bir yana, yıllar önce yapılmış malî protokole ve malî iş birliğine bile işlerlik kazandırmamaktadır.*³⁴⁶

21.02.1995’teki TBMM oturumu, yukarıda bir kısmı aktarılan önerge ile toplam 4 önergenin tartışılmasına sahne olmuştu. Söz konusu genel görüşmede söz alan Ecevit, ekonomik temelli sakıncaları içeren argümanlarıyla birlikte *“Gümrük*

³⁴⁵ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 75, 52. Birleşim, 14.12.1994, s.268.

³⁴⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 77, 62. Birleşim 62, 27.12.1994, ss.18-19.

Birliği'ne sürüklenmenin'' tam üyeliği getireceği düşüncesinin de aldatmaca olduğunu vurgulamıştı:

Elli yıllık bir ayrılıktan sonra Batı Avrupa'yla yeniden buluşan bazı Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinde -bazılarının ekonomileri bizden bir hayli geri olsa bile, ...bu ülkelere- AB'de tam üyeliğin kapıları açılmaktadır; Malta için açılmaktadır, Güney Kıbrıs için açılmaktadır; fakat, Türkiye için sınıksız kapatılmaktadır. Eğer Hükümet 'hele bir Gümrük Birliğine girelim, arkasından, kendiliğinden zaten AB'de tam üyeliğimiz de gerçekleşme sürecine girer' diye düşünüyorsa, aşırı iyimserlikle, kendi kendini aldatıyor demektir... kesin avantajlar, haklar elde edilmedikçe Gümrük Birliğine bugünkü koşullarla, hele ekonomimizin bugün içinde bulunduğu bunalım sürecinde girmek, Türkiye için bir intihar olabilir.³⁴⁷

Türkiye'nin GB'ye dahil olması durumunda öngörülen mali yardımların yetersizliği veya tam üye olunabilseydi alınabilecek yardımların büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda Ecevit ve DSP çizgisi gibi ANAP da eleştirilerini yükseltmişti. Örneğin ANAP Milletvekili Kamran İmran Dışışleri Bakanlığı 1994 Malî Yılı Bütçesi görüşmelerinde GB üyeliğinin nihai sonuç olarak görülmesinin destek fonlarından yararlanamamak demek olduğuna dikkat çekmesi bu kapsamda değerlendirilebilir:

Gümrük birliği, Ankara Antlaşması'na muhteva kazandırıp, 1970 yılında imzalanan ve 1973 yılında yürürlüğe giren Katma Protokolün tabii icabıdır...Bunu yeni bir buluş gibi millete takdim etmek, bana göre yanlış; hatta, bunun tam üyelik olduğu ifadesi bile, sürçülisanla, en yüksek seviyede kullanıldı. ...8 Kasım'da yapılan Ortaklık Konseyinde, bunun işletilmesi protokolü imzalanırken Katma Protokole atıfta bulunuldu; ama, Katma Protokolde el emeğinin, üretim faktörlerinin serbest dolaşımı var; Katma Protokolde malî protokollerin işletilmesi konusu var; ama, bunlardan söz yok ve eğer gümrük birliği son merhale haline dönüşecek olursa, tam üye olmadan gümrük birliğine giriş konusu tek örnek olacaktır; yani, fonlardan faydalanamayacaksınız.³⁴⁸

Bir diğer ANAP Milletvekili Engin Güner Gümrük Birliği Hakkındaki Gündem Dışı Konuşmasında hazırlıklı olunmamasına ek olarak, tam üye olan Yunanistan'a yakın zamanda yapılan ödemelerle ve malî yardım yapılan Fas, Yugoslavya gibi diğer ülkelerle karşılaştırmalarda bulunarak malî protokollerin uygulanmamış olmasına dikkat çekmiş ve bunun devam etmesinin GB'nin tek taraflı

³⁴⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 79, 77. Birleşim, 21.02.1995, ss.395-398.

³⁴⁸ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 30, 123. Birleşim, 20.12.1993, s.686.

yükümlülükler getireceğine işaret etmiştir.³⁴⁹ Bu nokta 1970’lerde Katma Protokol’ün değiştirilmesinin ve Genel Preferanslar sistemine sokulan üçüncü ülkelerle aynı muameleye tabi tutulmanın Türkiye’de tüm siyasal bileşenlerce talep edildiği benzeşmeleri anımsatmaktadır. Ayrıca Güner’in dikkat çektiği nokta GB’nin tam üyelik öncesi işletilmesi çerçevesinde büyük önem taşımaktadır. Mali yardımların karşılaştırılması bir yana Türkiye, 1986’dan beri işletilmemiş Türk işçilerinin serbest dolaşımı hükmünü GB üyeliği sonrası hayata geçirme ihtimalini sonlandırmıştı.³⁵⁰ Başbakanlık Başdanışmanı ve AB Koordinatörü Ali Tigril de AB’nin GB alternatifini, AB üyesi bir ülkeye yapmak zorunda olduğu uygulamalardan kaçınması olarak yorumlamış ve eleştirmişti.³⁵¹: *“Avrupa’nın Türkiye’nin tekstil ve konfeksiyon ürünlerine kota ve anti-damping uygulamaları, işçilerin serbest dolaşımına karşı çıkmaları, mali yardımdan kaçınması Ortaklık Anlaşması hükümlerine aykırıdır.”* Ayrıca Tigril AB’nin kendi vecibelerini yerine getirmeden Türkiye’nin GB’ye girecek olmasını *“büyük bir cesaret örneği”* olarak nitelemişti.³⁵² Oysa tam üyelik söz konusu olsaydı Türkiye, AB üyesi olan rakipleri gibi Birlik ortak anlaşmaları sayesinde yapısal yardım fonundan yararlanabilecekti.³⁵³

24 Aralık 1995 seçimlerine hazırlanırken Mesut Yılmaz’ın seçim vaatlerinde yer alan GB, Türkiye’nin şartlarını yeniden müzakere için gündeme getireceği ve *“diğer ülkelere sağlanan kolaylıkların Türkiye’ye de sağlanması için AB ülkeleriyle ikili anlaşmalar yoluyla”* telafi edilecek zararlar doğuran bir sorun olarak ele alınmıştı.³⁵⁴

Tam üyelik öncesi GB temasının belirleyicilerinden biri de siyasal elitlerin söylemlerinde sıklıkla karşılaşıldığı üzere Türkiye’nin mecburen eşitsiz bir ilişkiye sokulmasıydı. GB çalışmalarının hızlandırıldığı dönemde bu konu *“AB’nin Türkiye’yi tam üye olarak uzun vadede kabul etmeyeceği ve tam üye olmaksızın GB üyeliğinin Ankara Antlaşması dışında bir durum olduğu”* şeklinde yorumlanmaya

³⁴⁹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 53, 73. Birleşim, 17.02.1994, ss.230-231.

³⁵⁰ Wolf ve Klass, s.8.

³⁵¹ “İhracatınız Bizi Korkutuyor”, **Cumhuriyet**, 02.12.1993.

³⁵² “AB Gerçekçi Davranmıyor”, **Cumhuriyet**, 22.08.1994.

³⁵³ Charles Pauli, “AT-Doğu Avrupa İlişkileri”, **Avrupa Kalesi**, (Ed. Winfried Wolf ve Jutta Klass), çev. Ayşe Köleli, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.93.

³⁵⁴ “Mesut Yılmaz: GB’yi Müzakereye Açacağız”, **Hürriyet**, 14.12.1995.

başlanmıştı.³⁵⁵ AT yetkilileri “...topluluğun öncelikle bir GB olduğuna dikkat çekerek, Türkiye'nin GB'ye dahil olmasının tam üyeliğin %60'ı olduğunu” belirtirken,³⁵⁶ Türkiye GB'nin öncüllüğünü Ankara Anlaşması'na aykırı olarak görmeye başlamıştı. Türkiye'nin bu seviye ile yetinmemesi gerekliliği tüm kesimlerin ortak tartışma konusuydu. Nitekim 6 Mart 1995 Ortaklık Konseyi Kararı üzerine yapılan yorumlar ve Meclisteki tartışmalar da bunu doğruluyordu. Dışişleri Eski Bakanı ve koalisyon ortağı olan CHP Milletvekili Hikmet Çetin 6 Mart kararına yönelik yaptığı yorumda tam üyeliğin temel amaç olduğunu ve Türkiye'nin bu ara formülü kabul etmemesi gerektiğini hatırlatıyordu.³⁵⁷

GB dışında diğer partilerden farklı olarak AB konusunda da net bir karşıt tavır sergileyen RP, 6 Mart Kararı'ndan önce tepkilerini TBMM'de dile getirmişti. OK kararının hemen akabinde ise Başbakan Tansu Çiller ve Bakanlar Kurulu üyeleri hakkında Gensoru önergesi veren Necmettin Erbakan öncülüğünde, Oğuzhan Asiltürk, Şevket Kazan ve Abdülâtil Şener'in imzacı oldukları metinde “*tek yanlı tavizlerle Türkiye'yi Gümrük Birliği'ne sokmaya çalışarak ülkeyi ekonomik bakımdan tahribe, siyasî bakımdan bağımsızlığını terke sürükledikleri*” iddiası öne sürülmüştü. Geri çekilip 26 Nisan'da RP Grup Başkanvekili Şevket Kazan tarafından tekrar sunulan önerge metni, GB imzalanana kadar yapılan tüm tartışmalarda karşıtların argümanlarının özetlenmiş hali sayılabilir. Tam üyelik öncesi GB kapsamında değerlendirilebilecek eleştirilerin alındığı gensoru metninin bu parçaları “*Türkiye'nin menfaatlerine aykırılık*” ve “*küçük düşürölme*” üzerinden okunabilir:

*Hükümet, AB'ye tam üye olmadan Gümrük Birliğine girmekle şahsiyetsiz bir davranış göstermiş, milletimizi küçük düşürmüş... ikinci sınıf bir statüde kalmayı içine sindirmiştir. Halbuki, diğer ülkeler tam tersi bir yol izlemişlerdir. Yunanistan, İspanya ve Portekiz önce AB'ye tam üye olmuşlar, uyum için kendilerine süre verilmiş, malî yardımlarla ekonomilerini hazır hale getirmişler ve ondan sonra Gümrük Birliğini gerçekleştirmişlerdir. Türkiye'nin ise her türlü tavizle, önce Gümrük Birliğine girmesi, sonra tam üyelik için AB kapısında beklemesi yanlıştır, ekonomik menfaatlerimize aykırıdır; Türkiye'nin bağımsızlığını tehdit edecek sonuçlar taşımaktadır.*³⁵⁸

³⁵⁵ Erol Manisalı, “Türkiye ve AT'nin Gümrük Birliği”, **Cumhuriyet**, 08.07.1993.

³⁵⁶ “Avrupa ile Gümrük Birliği”, **Cumhuriyet**, 09.11.1993.

³⁵⁷ “Gümrük Birliği'nin Temelinde CHP Var”, **Cumhuriyet**, 08.03.1995.

³⁵⁸ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 81, 83. Birleşim, 08.03.1995, ss.49-50.

Ana muhalefet partisi lideri Mesut Yılmaz da 6 Mart 1995'te onaylanan GB'yi “bir insanın içinde su olup olmadığına bakmadan havuza atlaması” olarak nitelendirmiş, dahası AB Bakanlar Konseyi ve AP onayına tabi olan bu Kararın garantilediği herhangi bir getirinin olmadığını vurgulamıştı. Yılmaz özellikle Türkiye tarafının tam üye olmuşçasına büyük bir aşama kaydettiği şeklinde yarattığı algının AB karşısında bu aşama ile yetinileceği mesajını verdiğine dikkat çekmişti.³⁵⁹ Bu o dönem açıkça tartışılmaya başlanan Türkiye'nin tam üyelik ihtimali bir daha gündeme getirilmemesi hususuna işaret ediyordu. Yukarıda pek çok demecine yer verilen Ali Tigrel de hükümet için çalışan bir bürokratken 24 Aralık 1995 seçimleri için ANAP Milletvekili adayı olmuş ve ANAP'ın seçim vaatlerinden biri olan GB'nin tekrar müzakere edilmesi hususunu hatırlatmıştı. Nasıl ki İngiltere 1973'ten sonra AET üyeliğini gözden geçirdiyse, Türkiye'nin de GB anlaşmasını yeniden gözden geçirmesi gerektiğine işaret eden Tigrel, özellikle önceki demeçlerinde olduğu gibi mali yardımların dengesizliğine ve tam üyelik konusunun belirsizliğine dikkat çekmişti.³⁶⁰

3.1.2.2. Verilen Tavizler

GB'nin tamamen teknik boyutuyla değil, siyasal boyutuyla ele alınmasının nedenlerinden bir diğeri de Türkiye'nin bu yolda bazı tavizler verdiği argümanıdır. Diğer temalardan bağımsız aktarılamayacak bu husus, Türkiye'nin şimdilik tam üye olmamayı göze almasının sonuçlarıyla birlikte GB dışında şartlarla da karşılaşmasını anlatmaktadır. Olgunlaşan karşıtlıkların birbirine geçişkenliğinin tekrar hatırlatılması gerekli görülmekle birlikte, Türkiye'nin taviz vermesi ya da GB karşılığında bazı bedeller ödemesi hususu GB yanlısı görünen hükümet dahil tüm bileşenlerin belirgin bir şekilde vurguladığı nokta olmuştur. “*Milli manevi değerlerden fedakârlık*”, “*jest*” ve “*bedel*” söylemleriyle yoğunlaşan bu argümanlar özellikle Kıbrıs sorunu, kapitülasyon benzetmeleri ve hükümetin müzakere gücünün eleştirilmesinde kullanılmıştır.

³⁵⁹ “Zararı Yararından Daha Çok”, *Cumhuriyet*, 08.03.1995.

³⁶⁰ “Gümrük Birliğine Revizyon İstemi”, *Cumhuriyet*, 19.12.1995.

Kıbrıs'ın GB bağlamında bir değişken olmasının nedeni Yunanistan'ın Türkiye'nin GB üyeliğine ilişkin vetosunu kaldırmasıyla bağlantılandırılmasıdır. Muhalefetin GB süreci karşısında birleştiği en temel nokta Kıbrıs sorunu olmuştur; ama bundan önce Kıbrıs konusu, birinci temaya da dahil edilebilecek şekilde Türkiye'nin karar alıcı değil uygulayıcı seviyede GB üyeliği çerçevesinde ele alınmıştır. Koalisyon ortağı SHP'nin Ankara Milletvekili Mümtaz Soysal aşağıdaki şekilde üçüncü ülkelere uygulanacak Gümrük tarifesine uyma sorunsalı bağlamında Kıbrıs konusunu gündeme getirmişti. Kuzey Kıbrıs'la ticaretin de etkilenebileceğine dikkat çeken Soysal, GB'nin Kıbrıs dahil olmak üzere bilinçli bir müzakereyi gerektirdiğini belirtmişti.³⁶¹ Bu noktanın Kıbrıs'ın bir taviz konusu olmadan önce hükümet bileşeni olan partinin dahi hükümetin müzakere kapasitesini eleştirmesi ve GB'nin getirebileceği sakıncaların Kıbrıs konusuyla ilişkilendirilmesi bağlamında öncül niteliği bulunmaktadır. Nitekim Aralık 1994'te AP'nin Türkiye ile GB başlatılmamasına yönelik verdiği tavsiye kararı üzerine Başbakan Çiller *"Kıbrıs'ı GB ve AB tam üyeliği tartışmasına sokmayacağını"* belirtmiş ve *"yapılacak tek jestin İnsan Hakları Bakanlığını kurmak"* olacağını söylemişti: *"...Netice itibariyle illa gireceğiz diye isteklerine boyun eğmeyiz, yani olmazsa olmasın. Bu birliğe girmeyiz."*³⁶² Buradan hareketle Kıbrıs konusu, hükümetin arka planda Avrupa'ya şüpheli bakışını açıklar nitelikte bulunmuştur. Fakat ilerleyen evrelerde ne yazık ki bu belirgin söylem sadece muhalefet öğeleri tarafından kullanılmış, hükümet ise Kıbrıs konusunda herhangi bir taviz verdiğini kabul etmemiştir.³⁶³

Türkiye'nin GB üyeliğine karşı Yunanistan vetosu ve Kıbrıs bağının basında ilk kez yer aldığı zaman tartışmalar çoğalmış ve Kıbrıs *"Türkiye'nin GB'ye girmesinin bedeli"* olarak yer almaya başlamıştı. Buna göre Türkiye bu bedeli AB'nin GKRK'ye üyelik müzakereleri için takvim verilmesiyle ödeyecek, GB'nin 1 yıl ertelenmesinde payı olan Yunanistan vetosu da karşılığında kalkacaktı.³⁶⁴ 6 Şubat 1995'te gerçekleştirilen AB Bakanlar Konseyi Toplantısında Yunanistan'ın GKRK'ye aday üyelik statüsü tanınmasına karşılık Türkiye'nin GB girişine yönelik vetosunu

³⁶¹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 59, 98. Birleşim, 03.05.1994, ss.334-335.

³⁶² "Gümrük Birliği Olmazsa Olmasın", *Sabah*, 16.12.1994.

³⁶³ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 189, 126. Birleşim, 21.06.1995, s.275.

³⁶⁴ "Avrupa ile Kıbrıs Açmazı", *Cumhuriyet*, 19.01.1995.

kaldıracağı öğrenildikten sonra ANAP grubu Kamran İmran öncülüğünde sunulan 14.02.1995'te genel görüşme önergesi ANAP'ın Kıbrıs üzerinden GB'ye itiraz edeceğinin işaretini veriyordu:

*Türkiye'nin Gümrük Birliğine katılması konusunda Yunanistan itirazının, Kıbrıs'ın AB'ye tam üyeliği müzakerelerinin 1996 yılında başlaması kayıt ve şartıyla kaldırıldığını, bu durumda, 7 Mart 1995 tarihinde Brüksel'de Türkiye ile yapılacak görüşmelerde meselenin sonuçlandırılacağı bildirilmiştir. Görüleceği gibi, Türkiye'nin, Gümrük Birliğine alınması karşısında Kıbrıs'tan taviz vermesi bahis konusudur. Bu önemli, gelişmeler konusunda Hükümetçe ciddî bir açıklama yapılmış değildir. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Türk Kamuoyu âdeta bilinçli bir şekilde, devre dışı tutulmaktadır. Oysa, Gümrük Birliği alanında varılacak kararlar, devlet ve milletimizi bağlayacak, yükümlülükler getirecektir.*³⁶⁵

Kıbrıs konusu gündemde yer aldıkça DSP ve ANAP gibi partilerin ortaklaştığı bir muhalefet konusu haline gelmiş oluyordu. Özellikle Türk siyasetindeki liberal duruşu ve ekonomik perspektifi bakımından GB konusunda ılımlı görünen ANAP, eleştirisini Kıbrıs üzerinden şiddetlendirmeye başlamıştı. Örneğin yukarıda bahsedilen genel görüşme esnasında söz alan ANAP İstanbul Milletvekili Engin Güner, partisinin GB konusunda ılımlı olmasına rağmen Kıbrıs şartının üzerinde durmuştu. Türkiye'nin ve Kıbrıs'ın geleceğinin ipotek altına alan hükümetin GB konusunda görüşleri ortaklaşmış muhalefetin TBMM'de vereceği onayına gereksinimi olmalıydı.³⁶⁶

DSP adına Ecevit de GB konusundaki muhalefetinde Türkiye'nin tam üye olmadıkça uluslararası antlaşmalardan kaynaklanan itiraz hakkı çerçevesinde – federal çözüme varılsa bile – Kıbrıs'ın tam üye yapılmasını kabul etmemesi gerektiğini belirtmişti.³⁶⁷ RP de “Kıbrıs'ın pazarlık konusu haline getirilerek ve Güney Kıbrıs'ın AB'ye girme müracaatına itiraz edilmeyerek gizli enosis'e yol açtığını” ifade etmişti.³⁶⁸

Kıbrıs sorunu ile GB kararı sonrası verilen tepkilerden muhalefetin birleşmiş olduğu Başbakan Çiller'in demeçlerinden de anlaşılmaktadır. Çiller ana muhalefet

³⁶⁵ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 79, 74. Birleşim, 14.02.1995, s.42.

³⁶⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:19, Cilt: 80, 81. Birleşim,01.03.1995, ss.299-300.

³⁶⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 79, 77.Birleşim, 21.02.1995, s.398.

³⁶⁸ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 81, 83. Birleşim,08.03.1995, s.50.

partisi ANAP'ın GB konusundaki şüpheli duruşunu, AB'ye en başından beri karşıt olan “RP'nin bir uydusu ve kolu”na benzeterek, iç politikada kullanmaya başlamıştı.³⁶⁹ Buna karşın ANAP Türkiye'nin tam üyelik başvurusunu yapan parti olduğunun altını çizerek tam üyelik alternatifi yerine GB'nin sunulmasına ve bunun kabulü halinde “Güney Kıbrıs'ın üyeliğinin kabul edileceğini ve Kuzey Kıbrıs'ın elden gideceğine” dikkat çekmişti.³⁷⁰

1995'te hem GB kararının AP onayına sunulacak olması hem de milletvekili seçimleri yapılmasına karar verilmiş olması da Türkiye'nin verdiği tavizlerin gündemde yer almasına vesile olmuştu. Örneğin Kasım 1995'te televizyonda yapılan bir açık oturumda Bülent Ecevit Kıbrıs'ın “GB yolunda verilmiş bir taviz” olduğunu ve affedilemeyeceğini, Mesut Yılmaz ise “Kıbrıs'ın satıldığını ve olabilecek en kötü koşullarda GB'ye girildiğini” belirtmişti.³⁷¹ Sadece DSP ya da ANAP değil, seçimlerde Çiller'in azınlık hükümetini dışardan destekleyen MHP (Milliyetçi Hareket Partisi) adına Alparslan Türkeş de GB için “Kıbrıs tavizi istenirse gerekirse referandum yapılması” gerektiğini ifade etmişti.³⁷² Tüm bunlara karşılık olarak Başbakan Çiller ANAP, RP ve DSP'nin GB'ye karşı olduğunu, GB için hükümetin AB'nin GKRK'ye tam üyelik takvimi verilmesini kabul etmesine karşın GB için Kıbrıs'ın bir taviz konusu olmadığını ifade etmişti.³⁷³

GB kararı süreci, Kıbrıs dışında Türkiye'nin karar verici değil uygulayıcı olarak konumlandırılmasının mali yetkiler açısından bir taviz konusu olduğu yönünde eleştirilerin de gündeme gelmesine neden olmuştur. Birinci tema ile olduğu gibi sonraki tema ile de kesişim kümesi oluşturabilecek ve kapitülasyon benzetmesi olarak aktarılabilecek bu husus, 6 Mart 1995 OK kararının siyasetteki tüm aktörlerce ve kamuoyunca tartışma konularından birini teşkil etmiştir. Buna göre kapitülasyonlar yüzünden Avrupa ile bağımlılık ilişkisinin kurulduğu, Osmanlı dönemi ile de benzerlik

³⁶⁹ “Çiller'den Esenyurt'a Özel Enerji”, **Cumhuriyet**, 22.05.1995.

³⁷⁰ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 30, 123.Birleşim, 06.07.1993, s.44.

³⁷¹ **Cumhuriyet**, 12.11.1995.

³⁷² “Nihayet Avrupa”, **Milliyet**, 14.12.1995.

³⁷³ “Çiller: Kıbrıs Ödünü Verilmedi”, **Cumhuriyet**, 10.12.1995.

taşıdığı da düşünülmüştür.³⁷⁴Burada netleştirilmesi gereken şey ise kapitülasyon benzetmesinin bağımlılık ilişkisine yaptığı vurgudan ziyade Türkiye'nin GB üyeliği ile AB mallarına sınırları dahilinde ayrıcalık tanınması ve mali yardımlar almadan hazır olmayan bir ekonomiyle girişinin ele alınacak olmasıdır. Zira hazır olunmama hususu bir önceki başlıkta ele alınmış, bağımlılık ilişkisi ise sömürü söylemleriyle bir sonraki temada ele alınacaktır. Arnold Toynbee'nin kapitülasyonları “*ekonomik ayrıcalıklar tanıma*” şeklinde ele almasından hareketle,³⁷⁵bu ayrıcalıklar yüzünden geçmişte olduğu gibi ekonominin zayıflayacağına yönelik korkular tekrar ortaya çıkmıştır. Taviz temasına dahil edilmiş olan bu eleştirilerin de GB bağlamında Avrupa karşıtlığının örneklerini oluşturduğu tespit edilmiştir.

21 Şubat 1995'te TBMM'de GB konusunda yapılan genel görüşmede MHP adına söz alan Çorum Milletvekili Muharrem Şemsek GB ile tanınacak ayrıcalıkların rekabete hazır olmayan bir ekonomiye sahip Türkiye için doğuracak dezavantajlara kapitülasyonları hatırlatarak dikkat çekmişti:

*Ekonomik kriz ortamında malî desteksiz Gümrük Birliğine giriş, Türk sanayinin felaketi demektir. Türk sanayiinin rekabet gücü geliştirilmeden, orta ölçekli sanayilere ileri teknolojileri kullanmadan ve geliştirme faaliyetlerine yeterli kaynak ayrılmadan Gümrük Birliği'ne girmek, yeni bir kapitülasyon devrini başlatmak demektir.*³⁷⁶

Önceki bölümlerde de aktarıldığı gibi sadece GB özelinde değil tamamıyla AB karşıtı duruşunu koruyan RP de kapitülasyon söylemini kullanmıştır. 6 Mart 1995 OK öncesi TBMM oturumunda partisi adına söz alan Cevat Ayhan kapitülasyon benzetmesi yaparken Osmanlı dönemindeki aksine bu sefer hükümete bunların dikte edildiğini ifade etmiştir. Zira Osmanlı Padişahı, ayrıcalıkları kendi iradesi ile sağlarken bu sefer aynı irade Brüksel'e teslim edilmiştir.³⁷⁷ Burada İnalçık'ın dikkat çektiği noktanın belirtilmesinde fayda görülmektedir.:

³⁷⁴ Sedef Eylemer ve İlkay Taş Gürsoy,” Pro-EU and Eurosceptic Circles in Turkey”, **Journal of Communist Studies and Transition Politics**, Cilt: 23, Sayı: 4,2007, s.567.

³⁷⁵ Toynbee, Avrupa, s.125.

³⁷⁶ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 79, 77. Birleşim 77, 21.02.1995, s. 394.

³⁷⁷ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 80, 81. Birleşim, 01.03.1995, s.301.

*Kapitülasyonlar hiçbir zaman karşılıklı sözleşme temelli belgeler olmadı. XVIII. yüzyıla kadar Padişah'ın tek taraflı sağladığı imtiyazlar olma özelliği taşıırken, XVIII. yüzyıldan itibaren Habsburg ve Rusya'ya da vermek zorunda kaldı...Bunun ayrıcalıktan zorunluluğa dönüşmesinde ticari bağımlılığın artışı, limanların boykot edilme tehlikesi gibi önemli faktörler rol oynadı.*³⁷⁸

RP'nin değindiği fark Osmanlı'nın son dönemlerine kadar geçerli olsa da, Türkiye'nin GB'ye girmek için taviz verme zorunluluğu ve hükümetin ekonomik sorunlara çözüm olarak GB'yi sunması kapitülasyon temelli karşıt söylemlerin türemesinde büyük rol oynamıştır.

Aynı partiden Remzi Hatip, 9 Kasım 1995'te gerçekleştirilen ve Gümrük Kanunu'nda değişiklik öngören tasarı görüşmelerinde Hürriyet Gazetesi Başyazarı Oktay Ekşi'nin köşe yazısından faydalananarak Gümrük Birliği kararını ve Türkiye'nin buna uyum sürecini kapitülasyon vurgusu yaparak ve karşıtlığın muhalefette ortak olduğunu ifade ederek eleştirmişti:

*'Neden kapitülasyonlardan daha kötü; çünkü, kapitülasyonlar, hiç değilse, Osmanlı Hükümdarının iradesiyle konuyordu. Yani, kararın sahibi Osmanlı İmparatorluğundaki egemen güçtü... Gümrük Birliği Anlaşması bu haliyle kapitülasyonlardan bin kere kötüdür. O nedenle, Türkiye'nin AB'ye gireceğine dair garanti verilemediğine göre, gümrük birliğine asla girmemelidir...Türkiye'nin, AB'ye üye olmasına karşı çıkan yok. Bunu vaat etsinler, yine sevinelim; ama, gerçek tam tersiyse...' diyor Sayın Ekşi. Yani, sizi AB'ye almayacaklarına dair azmi kastettiklerini söyledikleri halde, siz, ne için hâlâ gümrük birliğine gireceğiz diye uğraşıyorsunuz... İşte, size, Refah Partisi paralelinde düşünmeyen, fakat, memleketini kendi ölçüleri içerisinde seven, onun için yazılar yazan bir yazarı da burada şahit gösteriyoruz ki, Avrupa direktifiyle ve onların talimatıyla yapılan bir iştir.'*³⁷⁹

Yukarıda alıntılanan konuşma ve kurduğu bağlantı, tez çalışmasının öne sürdüğü argümanı destekleyici niteliktedir. Türk siyasetindeki pozisyonu ne olursa olsun Gümrük Birliği örneği, dereceleri farklılık gösterse de tüm siyasal tutumların Avrupa karşıtlığını açıklayabildiğini tekrar göstermiştir. Bunlar dışında AP onayına kadar yapılan mevzuat değişiklikleri de taviz temasına dahil edilebilir. Bu bağlamda taviz söylemi, Murat Paker'in üyelik müzakerelerinin başlaması için 2000'lerin başında yapılan hızlı ve yoğun reformlara yönelik tespitini de anımsatmaktadır. Buna

³⁷⁸ Halil İnalcık, **Turkey and Europe in History**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006. s.123.

³⁷⁹ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 97, 27. Birleşim, 09.11.1995, ss.100-102.

göre GB sürecinde de gerçekleştirilen reformlara yönelik karşıtların argümanı “*egemen politik kültür açısından sindirilmiş bir dönüşüm değil, bir taviz*” olarak açıklanabilir.³⁸⁰

3.1.2.3. Tarihi Olaylarla Kurulan Bağlar

GB süreci, siyasal aktörlerin ve partilerin kamuoyu yaratma ya da tartışmalarda argümanlarını üretmede en çok Türk siyasal tarihindeki önemli aşamaları kullanmalarına vesile olmuştur. Türkiye’nin Batılılaşırken aynı zamanda Batı’ya şüphe beslediğini anlatan ve ilk bölümde kısaca yer verilen Tanzimat ve Sevr Sendromları³⁸¹ özellikle bu temada yer alan söylemlerin altyapısını oluşturmuştur. Önceki bölümlerde değinildiği gibi GB Kararı slogan yaratma ya da teknik içeriğinden uzaklaşarak siyasal tartışmalara konu etme bağlamında oldukça sık kullanılmıştır. Söylemlerde ve TBMM tutanaklarına geçen tartışmalarda gözlemlenen şey, 24 Aralık 1995’te gerçekleşen seçime doğru bu temanın özellikle daha sık işlendiğidir.

Bu başlıkta sınıflandırma, konunun ekonomik ve siyasal boyutta ele alınmasına göre yapılmıştır. Buna göre ekonomik içerikli argümanların “*sömürü*” ve “*emperyalizm*” temalarıyla oluşturulduğu, siyasal argümanların ise “*egemenlik, iç işlerine karışma, bağımsızlık ve bölünme*” söylemleriyle kurulduğu gözlemlenmiştir. Burada toplumsal bellekte de kalıcı olan Tanzimat Fermanı, Sevr Antlaşması, Lozan Antlaşması ve Manda olma tartışmalarından oldukça faydalanılmış olduğu belirtilmelidir. Yapılan ayrımlar, temaların birbirinden bağımsız değerlendirilebileceği anlamına gelmemelidir. Geçişkenliğin mümkün olduğu bu sınıflandırmalarda yapılmaya çalışılan çıkarım, spektrumdaki pozisyonu nerede olursa olsun Türk siyasetindeki farklı akımların bu temaları kullanmış olmaları ve dolayısıyla karşıtlıklarının ortaklaştığıdır.

Tam üyelik öncesi GB temasına da dahil edilebilecek bağımlılık ilişkisi, bu başlık altında eski emperyalist ülkeleri içeren Avrupa’nın, Türkiye’yi tam üyelik

³⁸⁰ Murat Paker, **Psiko-Politik Yüzleşmeler**, 2. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 2014, s.133.

³⁸¹ Macmillan, s.111.

haklarından mahrum bırakarak GB içinde tutması ile işlenmiştir. Örneğin karşıt görüşlerin kuramsal çerçevesini çizmiş Erol Manisalı 6 Mart 1995 tarihli GB Kararını “bir sömürgeci ülke ile sömürge arasında yapılabilecek türden bir belge” olarak nitelemiştir.³⁸² Türkiye’nin ekonomik anlamda hazır olmadığı görüşüne sahip Ecevit de bu söylemi hem ekonomik açıdan hem de siyasal açıdan kullanmıştır. Siyasal açıdan sömürgeleşme etkisi yaratacak GB kararının aynı zamanda egemenlik haklarının devri anlamına geldiğini vurgularken, ekonomik açıdan da Türkiye’nin “Avrupa için kârlı bir pazar” olduğu görüşündedir.³⁸³ Nitekim 27 Aralık 1994 tarihli genel görüşme önergesi diğer 3 önergeyle birleştirilip 21 Şubat 1995’te tartışılırken de bu görüşün sadece kendi siyasal pozisyonuna ait olmadığını ifade etmiştir:

*AB için Türkiye, son derecede elverişli bir büyük pazar olma durumuna gelmektedir. Gümrük Birliği gerçekleştiğinde, AB ülkeleri için Türkiye, büsbütün iştah açıcı bir pazar olacaktır. Buna karşılık, AB pazarına Türkiye’nin dışsatım olanakları, ihracat olanakları gitgide daralmaktadır; çünkü, Yunanistan, İspanya ve Portekiz, zaten, ihraç edilebilir mallar konusunda Türkiye ile rakip durumundaydılar ve öyledirler. Bunlara bir de Doğu Avrupa ve Orta Avrupa ülkeleri eklenince, Türkiye, AB pazarında yeni rakiplerle karşı karşıya kalmış olacaktır ... Alıntıları, Doğru Yol Partili milletvekillerinden veya bu konuda Hükümete çok yakın yüksek bürokratlardan veriyorum, bizim kaygılarımız, muhalefette oluşumuzdan kaynaklanan bir kaygı gibi anlaşılmasın diye. Hükümet çevrelerinin de bu kaygılan paylaştığını gösterebilmek için bu alıntıları yapmış bulunuyorum.*³⁸⁴

Ecevit’in vurguladığı gibi Türkiye’nin karşılaşacağı ekonomik dezavantajların ve kaygıların herkeste ortak olması “sömürü” söyleminin diğer partilerce de kullanma nedenini açıklamaktadır. DSP gibi sol partilerden İP adına Doğu Perinçek de GB Kararı’nın “sanayinin önemli bir bölümünü çökerterek” Türkiye’nin sömürgeleşmesine yol açacağını vurgulamış ve artık Türkiye’nin “Avrupa’nın hizmetçisi” haline geleceğini ifade etmişti.³⁸⁵ DSP gibi TİP de GB’ye ekonomik açıdan baskın karşıtlık göstermiş, Türkiye’nin “ucuz işgücü deposu ve kirli sanayi mekânı” rolünü benimsediğini iddia etmiştir. Siyasal açıdan sömürü söylemini kurarken de Türkiye’nin “emperyalist bir saldırı”ya maruz kaldığını vurgulamıştır.³⁸⁶

³⁸² Erol Manisalı, “Gümrük Birliği’nde Yalan Rüzgarları”, **Cumhuriyet**, 21.11.1995.

³⁸³ “Ecevit: Gümrük Birliğine Hazır Değiliz”, **Cumhuriyet**, 16.10.1994.

³⁸⁴ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 79, 77. Birleşim, 21.02.1995, s.398.

³⁸⁵ “Resmen Avrupalı’yız”, **Hürriyet**, 14.12.1995.

³⁸⁶ “Gümrük Birliği Sömürge Anlaşması”, **Cumhuriyet**, 13.03.1995.

Sadece GB değil Avrupa Bütünleşmesi 'ne karşıt olan RP de sömürü temasını en çok kullanan siyasal pozisyonlardan birini teşkil etmiştir. Ekonomik açıdan sanayinin çökmesi ve rekabete dayanamama kaygılarıyla oluşturulan söylemlere RP, TİP gibi ötekilik vurgusu yaparak GB Kararıyla Türkiye'nin “Avrupa'nın zencisi” olacağına işaret etmiştir.³⁸⁷Bunun dışında RP'nin 02.05.1995 tarihli gensoru önergesi üzerine yapılan tartışmalarda ilk söz alan parti başkanı Necmettin Erbakan'ın da yukarıdaki söylemlere benzer şekilde GB kararını sömürü üzerinden açıkladığı görülmüştür:

*Altına imza atılan karar, önce, her bakımdan ülkemiz ve millî menfaatimiz aleyhinedir; bir. Onur kırıcıdır; iki. Sadece tek yanlı Batı menfaatlerini gözetten bir karardır; üç. Türkiye'nin güçlü bir sanayi ülkesi olmasını engelleyen bir karardır; dört. Türkiye'yi Batı'ya pazar yapıp sömürge gayesini güden bir karardır; beş. Bir emperyalist ülkenin müstemlekesiyle yaptığı anlaşma model, üslup ve anlayışına dayanan bir karardır; altı. Türkiye'yi Batı'nın kölesi yapmayı gaye edinen bir karardır.*³⁸⁸

Görüldüğü üzere farklı bileşenler GB'nin ekonomik sakıncaları ve Türkiye'nin bu ilişkideki konumu üzerinden benzer söylemler geliştirmişlerdir. Avrupa Bütünleşmesine karşıt olmayan ve ekonomik yaklaşımı gereği de GB'ye karşıt olmadığını vurgulayan ANAP'ın dahi farklı söylemler kullansa da ekonomik açıdan dezavantajlara dikkat çektiği söylenebilir. Parti lideri Mesut Yılmaz'ın “Türkiye her yıl 2,8 milyar dolarlık ekonomik kayba uğrayacak. Bazı sektörler kriz yaşayacak...Türkiye GB'ye girmesi durumunda AB'nin aldığı tüm kararlara uğrayacak. GB'ye karşı değiliz ama bunun akıllı yapılmasını istiyoruz.”³⁸⁹ şeklindeki demeci sömürü söylemini içermese de aynı motivasyonlara işaret etmiştir.

Bölümün başında aktarıldığı gibi GB sürecinde AP'nin tavsiye kararı veren bir organken 6 Mart 1995 OK kararını da onaylayacağını gündeme gelmesinden itibaren, karşıtlıklar Türkiye'nin egemenliğinin devri, bağımsızlığının kaybı, teslim olması ve iç işlerine karışılması gibi kaygılarla da beslenmiştir. Bu kaygılar, Türkiye'nin GB

³⁸⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 93, 140. Birleşim, 13.07.1995, s.89.

³⁸⁸ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 83, 93. Birleşim, 02.05.1995, s.410.

³⁸⁹ “Brüksel’de Geri Sayım”, Cumhuriyet, 06.03.1995.

kapsamında karar alıcı değil uygulayıcı olması sorunundan öte AP'nin demokratikleşme, insan haklarının gözetilmesi, Kürt sorunu, yargılanan DEP milletvekilleri gibi konularda aldığı tavsiye kararları ve vereceği onayı bu alanlardaki ilerlemelere bağlamasından türemiştir. Hükümetin 6 Mart 1995 tarihli OK kararından önce “*kesinlikle demokratikleşme ve insan haklarının GB kapsamında ele alınışını kabul etmeyeceğini*”³⁹⁰ belirtmesine rağmen yaşanan gelişmeler, “*Tanzimat Fermanı, Sevr Anlaşması, Manda, Bölünme*” gibi hafızalarda yer etmiş olguların hatırlatıldığı dönemi başlatmıştır. Bu noktaların RP dışındaki siyasal aktörlerin söylemlerinde de sıklaşması aynı döneme rastlamaktadır.

Kurtuluş Savaşı öncesi yaşanan işgal, Mandacılık tartışmaları ve Sevr Anlaşması, GB'nin bağımsızlığa ve egemenliğe müdahale olarak ele alındığı söylemlerde yer almıştır. Dereceleri farklılık gösterse de bu noktaya en çok değinen RP, Büyük Birlik Partisi (BBP), MHP ve Millet Partisi (MP) olmuştur. Örneğin hükümetin ekonomik bunalıma çözüm arayışını tarihi benzetme yaparak açıklayan MP'den İbrahim Kumaş, Amerikan ya da İngiliz Mandasını öneren Kurtuluş Savaşı dönemindeki aydınlar gibi AB yanlılarının da çareyi AB'ye girmekte gördüklerini bunun da bağımsızlığın yitirilmesine yol açacağını belirtmiştir.³⁹¹ GB kararı sonrası AP onayı için 1995'te mevzuat değişiklikleri yapıldığı dönemde aynı partiden Aykut Erbalı Türkiye'nin GB'ye ve sonrasında AB'ye katılma talebinin “*milli mücadele belgelerine, Sivas ve Erzurum Kongreleri kararlarına, Birinci Meclisin kararlarına da aykırı; özellikle, bağımsızlık prensibine, milli hâkimiyet esasına; milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik gibi Anayasa ilkelerine de aykırı*” olduğunu iddia etmişti.³⁹² MHP de bağımsızlık ve iç işlerine karışılması kaygıları üzerinden GB sürecine eleştiride bulunmuş, partisi adına 1 Mart 1995 tarihli genel görüşmede söz alan Çorum Milletvekili Muharrem Şemsek GB'nin “*ekonomik ve ticari bakımdan...Türkiye'nin bağımsızlığına...ve iç işlerine karışılmasının*” önlenmesi gerektiğine dikkat çekmiş aynı zamanda GB onayı için Terörle Mücadele Kanunu'nda değişiklikleri şart koşan AB'nin üniter devlet yapısına da tehdit oluşturduğunu belirtmişti.³⁹³

³⁹⁰ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 79, 77. Birleşim, 21.02.1995, s.375.

³⁹¹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 80, 81. Birleşim, 01.03.1995, s.316.

³⁹² T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 85, 103. Birleşim, 23.04.1995, s.27.

³⁹³ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 80, 81. Birleşim, 01.03.1995, s.290.

RP ise GB Kararı sonrası yürürlük için AP onayının da gerekliliğinin gündeme gelmesi sırasında Türkiye'nin güney doğudaki operasyonlarına da değinen görüşlerini sakınmaması üzerine süreci “*aba altından sopa gösterme*” olarak tanımlamıştır.³⁹⁴Bununla birlikte gerekli görülen mevzuat değişiklikleri ve demokratikleşme yolunda atılan adımlar RP milletvekili Remzi Hatip'in Hürriyet Gazetesi Başyazarı Oktay Ekşi'nin köşe yazısından faydalanarak “*egemenlik kaybı*”na değinmesiyle açıklanmıştır. Özetle Hatip, Ekşi'nin Gümrük Birliği kararını ve Türkiye'nin buna uyum sürecini “*Mondros Anlaşması*”, “*kapitülasyonlar*”, “*Türkiye'nin Batı Avrupa'nın mandasına dönüşmesi*” üzerinden okumasına dikkat çekerek RP'nin tezlerinin, Türk siyasetindeki pozisyonundan bağımsız değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.³⁹⁵ BBP' den Muhsin Yazıcıoğlu'nun da 21.02.1995 tarihli GB hakkındaki genel görüşme önergesi üzerine yaptığı konuşmada Türkiye'nin GB'ye girme talebinin baskı ve istismara dönüştürülmesinden bahsedilmiştir.³⁹⁶BBP de AP'nin reform şartlarını Sevr Anlaşması ve bölünmeye atıf yaparak açıklayan partilerden birisi olmuş, Terörle Mücadele Kanunu'nda değişiklik yapılmasını öngören kanun tasarısı görüşmelerinde partisi adına söz alan Kahramanmaraş Milletvekili Recep Kırış tüm karşıtların ortaklaştığı şüphecî duruşu özetlemiştir:

*Bu tasarı, Türkiye, gümrük birliğine girme konusunda kendisini şartlandırmışken, Batılılar tarafından bize, ileri sürülen dayatmalardan birisidir. Bunu Batı istiyor; ama, hangi Batı?.. Bizim, Türkiye olarak, gerçekten, demokratik, insan haklarına saygılı ve huzurlu bir ülke olmamızı isteyen Batı mı?.. Keşke, böyle bir Batı olsaydı; keşke, Batı, demokratikleşme konusunda, hakikaten samimî olsaydı... Ama, değerli arkadaşlar, Batı'nın derdi, Türkiye'nin demokratikleşmesi filan değildir. Batı hâlâ, Türkiye'nin misak-ı millî sınırlarını kabul etmemekte, Türkiye'nin, bugünkü yasal sınırlarını kabul etmemekte; Batı, hâlâ, Sevr'i hortlatmanın gayretleri içerisinde bulunmaktadır.*³⁹⁷

AB'nin ülkede bazı reformların gerekli olduğunu belirtmesi veya ülkenin siyasal çıkarlarıyla uyuşmayan bir karar alması, siyasal çevrelerce ve kamuoyunca o

³⁹⁴ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 83, 93. Birleşim, 30.03.1995, s.137.

³⁹⁵ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 97, 27. Birleşim, 09.11.1995, ss.100-102.

³⁹⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 79, 77. Birleşim, 21.02.1995, s.367.

³⁹⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 95, 17. Birleşim, 28.10.1995, ss.200-201.

gelişmenin Sevr ile ilişkilendirilmesine veya karşılaştırılmasına zemin hazırlamıştır.³⁹⁸ Bu siyasal atmosferde GB'ye girmek için öne sürülen şartlar artık ılımlı bakan kesimler için dahi Avrupa'nın her zaman örtük olan kötü niyetli, tehditkâr ve bağımsızlığa müdahaleci imajının su yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Batı'nın Türkiye'ye yönelik temel stratejisini anlatan Sevr sendromu³⁹⁹ güney doğu operasyonları, Kürt sorununa siyasal çözüm ve DEP Milletvekillerinin serbest bırakılması konularını içeren söylemlerde sıklıkla işlenmiştir. Nitekim Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel bile 6 Mart Kararı ile AP onayı arası sürede verdiği demeçte *"Batı'nın Sevr'i hortlattığını"* belirtmişti.⁴⁰⁰ GB konusunda ılımlı olan ANAP'ın da GB onayı için Terörle Mücadele Kanunu'nda değişiklik yapılması söz konusu olduğunda, Türkiye'nin *"egemenlik haklarıyla bağdaşmayan"* bir süreçte olduğunu ve AP gerekli görüyor diye yapılan mevzuat değişikliklerinin *"emperyalizme boyun eğme"* demek olduğunu belirtiyordu.⁴⁰¹ Bu tepkiler sadece sağda değil, seçim hazırlıklarında DSP'li Ecevit'in söylemlerinde yer buluyordu.: *"Biz iktidara gelince Brüksel'de imzalanan bu belgeyi tanımayacağız. Türk Milleti nasıl Damat Ferit'in imzaladığı Sevr anlaşmasını tanımadıysa biz de bunu tanımayacağız. Türkiye'yi yeniden başı dik bir duruma getireceğiz."*⁴⁰²

GB yürürlüğü için AP onayının şart koşulması, egemenlik kaybı ve iç işlerine müdahale üzerinden üretilen karşıt argümanlarda Tanzimat Fermanı'na da atıf verilmesine sebep olmuştur. Bu söylemi kullananlar ticari bir düzenleme için ülkede yaratılması gereken demokratik ortamı AB direktiflerine göre inşa etme yönünü ele almış olabilir. 1838'de İngiltere ile yapılan Balta Limanı Antlaşması'nın bir gereği olarak Osmanlı'da Tanzimat Fermanının ilan edilmesi yaygın kabul edilen bir görüştür.⁴⁰³ Bu bağlantı, Tanzimat Fermanıyla başlayan ve devam eden reformların Ahmad'ın deyişiyle *"sanayileşmiş Avrupa'nın imparatorluğa nüfuz etmesinin imparatorluğun devamı ve refahı için"* tercih edilmesini açıklamaktaydı.⁴⁰⁴ Tanzimat

³⁹⁸ Hovsepyan, s.14.

³⁹⁹ Yılmaz, s.31.

⁴⁰⁰ "Demirel: Batı Sevr'i İstiyor", **Milliyet**, 02.05.1995.

⁴⁰¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 19, Cilt 94, 8.Birleşim, 27.10.1995, s.188.

⁴⁰² "Ecevit: Türk Köylüsü Yoksullaşıyor", **Cumhuriyet**, 21.12.1995.

⁴⁰³ Ortaylı, s.101.

⁴⁰⁴ Ahmad, s.39.

Fermanı'nın GB kapsamında kullanılmasının 1960'larda Tanzimat döneminin Türkiye'nin bağımlılığının başlangıcı olarak tekrar sunulduğu anlatılarla benzerlik oluşturduğu da söylenebilir.

Türkiye'nin dış ticaretini etkileyecek GB üyeliği dışsal etkenlerle siyasal şartlara bağlandığından, TBMM'nin yasama yetkisi veya Osmanlı'nın çöküş dönemine girmesi gibi Türkiye de bağımlı olacağı döneme böylece girmiş olacaktı. Bu konuda da ortak tutumun benimsendiğini solda İşçi Partisi'nde (İP) aşırı sağda RP'de, daha da önemlisi GB yanlısı ANAP'ta dahi görmek mümkündür. İP Genel Başkan Yardımcısı Tayfun Tabalıoğlu Tanzimat Fermanı gibi 6 Mart 1995 Kararını da “*iflas ve ipotek belgesi*” olarak tanımlamış, AP'nin metni onaylamak için şart koştuğu insan hakları temelli düzenlemeleri “*emperyalist saldırının ambalajı*”na benzetmişti.⁴⁰⁵ Zira Terörle Mücadele Kanunu 8. Maddesi'nde değişiklik yapılması ve 2'si DEP milletvekili olmak üzere 100'e yakın düşünce suçlusunun serbest bırakılması Kürt Sorunu'na 1992'den beri aldığı tavsiye kararlarıyla siyasal bir çözüm öneren AP'nin GB Kararı'nı onaylaması için atılan adımlardı.⁴⁰⁶ Bu kapsamda AB yanlısı pozisyonda olan ANAP lideri Mesut Yılmaz dahi GB Kararı'nı “*Tanzimat Fermanı'ndan bile beter*” olarak yorumlamıştı.⁴⁰⁷ Yılmaz bu söylemiyle kendi partisi içinden bile tepki toplamış, DYP'ye muhalefet etmek uğruna GB karşıtı pozisyona düşerek kendi partisi ile çeliştiği yorumlarına maruz kalmıştı.⁴⁰⁸

Tanzimat Fermanı benzetmesinin ardında yatan neden, en net şekilde Mesut Yılmaz'ın benzer söylemle aynı kefeye konulduğu RP tarafından dile getirilmiştir. Karaman Milletvekili Zeki Ünal'ın AP onayı öncesi TBMM'de yaptığı konuşmada GB, tarihin tekerrür ettiğinin bir ispatı olarak aktarılmıştır:

1838 yılında, Baltalimanı Antlaşması dediğimiz İngiliz ticaret antlaşmasıyla beraber, Osmanlı Devleti büyük bir ekonomik çöküntü içine girmiştir. Siz, biliyor musunuz, şu anda, gümrük birliği, bir nevi, 1838 yılında tekrar edilen bir hatadır...Hemen arkasından şunu ifade edeyim: Bununla beraber -bu siyasî bir sonuçla- Tanzimat Fermanıyla beraber Osmanlı Devleti, Batılılaşmayı resmî bir

⁴⁰⁵ “Gümrük Birliği Sömürge Anlaşması”, **Cumhuriyet**, 13.03.1995.

⁴⁰⁶ “GB'nin Açık Kapıları”, **Zaman**, 02.01.1996.

⁴⁰⁷ “Çağ Açan İmza”, **Hürriyet**, 07.03.1995.

⁴⁰⁸ “Gümrük Yılmaz'ı Sarsıyor”, **Milliyet**, 10.03.1995.

*politika olarak tescil etmiştir ve bunun arkasında devam eden olaylar, Osmanlı Devletini, çöküntünün eşiğine getirmiştir...Türkiye Cumhuriyeti, maalesef, Osmanlı Devletinin yanlışı üzerinde kurulmuştur; yanlışı üzerinde kurulduğu için, 70 yıldan beri aynı yanlışa ısrar edilmektedir... gümrük birliğiyle birlikte, AB ile birlikte Türkiye'nin geleceği vesayet altına alınmaktadır.*⁴⁰⁹

Avrupa bütünleşmesine de Batılılaşmanın bir uzantısı olarak bakan ve tümüyle Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkan RP'nin söylemine benzer şekilde teslimiyet kaygısı TİP, ANAP gibi bileşenlerce de paylaşılmıştır.

3.1.3.Dönemin Bilançosu

Tümüyle bakıldığında GB süreci aşırı sağ ve aşırı sol dahil olmak üzere tüm akımların belli temalar üzerinden ortak bir karşıtlık üretmesine vesile olmuştur. Aşağıdaki tablo da hangi açılardan söylemlerin karşıtlık inşa ettiğini açıklama niyetiyle oluşturulmuştur.

Tablo 3: Söylemlerin Partiler Arası Dağılımı (1993-1996)

TEMALAR	SÖYLEMLER	DYP	SHP	ANAP	CHP	DSP	RP	MHP	BBP	İP	Millet Partisi
TAM ÜYELİK ÖNCESİ GB	Hazır Olmama / Hazırlıksızlık	X	X	X	X	X					
	Mali Yardımlar	X		X		X					
	Küçük Düşürülme				X		X				
VERİLEN TAVİZLER	Kıbrıs	X	X	X		X		X	X		
	Kapitülasyonlar						X	X			
TARİHSEL ANLATILAR	Sömürü / Emperyalizm					X	X			X	
	Sevr Anlaşması / Mandacılık	X		X		X	X	X	X		X
	Tanzimat Fermanı			X			X			X	

Kaynak: Basın taraması ve TBMM tutanaklarından elde edilen verilerle hazırlanmıştır.

Üç ayrı başlıkta ele alınan temaların hangi partilerce hangi söylemlere konu edildiğinin özeti niteliği taşıyan yukarıdaki tablonun, genel anlamda tüm bileşenleri yatay kesen bir karşıtlığı temsil ettiği öne sürülmektedir. Tıpkı 1970'lerde Toplulukla

⁴⁰⁹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 96, 21. Birleşim, 02.11.1995, s.182.

ilişkilerin dondurulduğu koşullardaki gibi siyasal spektrumun merkezinde yer alan partilerin de karşıt temaların oluşmasında belirli söylemlerle katkı sağladıkları tespit edilmiştir.⁴¹⁰Türkiye’de Avrupa’ya bakışın ya da AB üyeliğinin siyasetteki bölünmelerde başat rolü olduğunu iddia eden görüşlerin⁴¹¹ aksine, GB süreci bu bölünmelerin silikleştiği bir örnek olay niteliğindedir. Burada kastedilen bütünleşmeye tamamen karşıtlık değil, fakat GB taraftarı olmasına rağmen koşullarının düzeltilmesinden yana olanların dahi olumsuz bir Avrupa imgesini pekiştirdikleridir. Örneğin MHP ve BBP gibi partiler, GB konusundaki endişelerini Kıbrıs ya da bağımsızlık kaygısı üzerinden dile getirirler de RP gibi tamamen karşıt bir tavır takınmamışlardır. Aynı şekilde tam üyelik başvurusunu yapan parti olduğunu her zaman vurgulayan ANAP da GB’nin teknik koşullarını ya da GB dışındaki Kıbrıs ve insan hakları gibi konuların sürece katılarak siyasallaştırılması üzerinden, DYP de hazırlıksızlık ve taviz vermenin bir sömürü ilişkisini doğuracağı tespiti üzerinden tepkilerini ortaya koymuşlardır. Bu pozisyonu DSP de aynı noktalara değinerek benimsemiştir. Yine de tarihsel anlatılar ve taviz söylemleri üzerinden inşa edilen karşıt argümanlar derinde yatan tehditkâr bir Avrupa imgesinin her bileşende var olduğunu göstermektedir.

2.4. 1996 SONRASI TEPKİLER

1 Ocak 1996 itibariyle yürürlüğe giren GB üyeliği, Türkiye’nin AB ile ilişkilerini ve ekonomisini belirleyici etkiler yaratmıştır. Yukarıda derinlemesine incelenen tepkiler, siyasal ve ekonomik boyutta ele alınabilecek sonuçlara bir temel teşkil etmiştir. Bu ayırmadan hareketle önce GB’nin siyasal açıdan hangi konularda belirleyici olduğuna bakılacaktır. Siyasal boyutta Türkiye’nin 1997 Lüksemburg zirvesinde aday üye olarak ilan edilmeyişi ve 1999 Helsinki zirvesinde aday ülkeler arasında sayılmasına kadar ilişkilerin gerilmesi, AB’nin Türkiye ile ilişkilerini tam üyelik yerine GB çerçevesinde “hiçbir külfete katlanmadan, Türk pazarının sağladığı tüm nimetlerden faydalanma”⁴¹² amacıyla ele almak istediği düşüncelerini

⁴¹⁰ Çayhan, s.431.

⁴¹¹ Paul Kubicek, “The European Union and Political Cleavages in Turkey.”, *Insight Turkey* ,11 (3), 2009, s.110.

⁴¹² Özen, s.143.

doğurmuştur. Nitekim bu farkındalık, 1997’de Lüksemburg zirvesi sonrası ANAP, DSP ve Demokratik Türkiye Partisi (DTP) Koalisyon Hükümeti’nin Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit’in “*bu süreçte Türkiye aleyhine işleyen GB’nin de gözden geçirilebileceği*” açıklamasını yapmasından anlaşılabilir.⁴¹³

Türkiye’nin söz konusu zirve sonrası siyasal diyalogu kesme kararını açıklarken o döneme kadar GB kapsamında dahi tanınan mali yardımları alamayışına da işaret ettiği görülmektedir: “*AB, Türkiye’ye söz verdiği mali yardımları yerine getirmediği takdirde, GB konusunda adım atılmayacak ve ilişkiler geliştirilmeye çalışılmayacaktır.*”⁴¹⁴ GB Kararına verilen tepkilerde yer alan mali yardımlardan mahrum bırakılma gibi Kıbrıs konusu da sonraki dönemde verilen tepkilerde de yer almıştır. Örneğin Dışişleri Bakanı İsmail Cem AB’nin GB’den önce ve sonraki yükümlülüklerini yerine getirmediğinden Kıbrıs gibi konuların AB ile konuşulmayacağını belirtmişti.⁴¹⁵ Bu duruşun Türkiye’nin üyelik müzakereleri başlayacağı dönemden itibaren Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümetinin 2004’te AB üyesi olan GKRK’yi fiili olarak GB’ye dahil etmesiyle değiştiği söylenebilir.⁴¹⁶

“*İnsana kapalı, mala açık, Kıbrıs ödünlül*”⁴¹⁷ GB sorunsalı ekonomik açıdan yürürlüğe girdiği yıldan itibaren gündemde yer almış, özellikle ekonomik krizin yaşandığı her dönemde üzerinde durulan bir konu olmuştur.⁴¹⁸ 24 Aralık 1995 seçimlerine kadar GB’yi savunan CHP lideri Deniz Baykal koalisyon görüşmelerinin devam ettiği dönemde “*GB’nin Türkiye’ye dönük avantajlar açısından oldukça yetersiz kaldığını*” belirten ilk isimlerden biri olmuştur.⁴¹⁹ Yukarıda belirtildiği gibi dezavantajların en büyük payını mali yardımların sunulmaması oluşturmaktaydı. AP’nin 19 Eylül 1996’da aldığı karar, 1997 için Türkiye’nin GB kapsamında alacağı

⁴¹³ “Ecevit: Avrupa’ya Muhtaç Değiliz”, **Yeni Yüzyıl**, 13.12.1997.

⁴¹⁴ “Tarihi Cevaplar”, **Hürriyet**, 15.12.1997.

⁴¹⁵ “Türkiye Bizi Yanlış Anladı”, **Sabah**, 17.12.1997.

⁴¹⁶ “Rumlara Yeni Bir Ödün Daha”, **Cumhuriyet**, 03.10.2004.

⁴¹⁷ “Türkiye’ye Takvim Verilmeyecek”, **Cumhuriyet**, 14.03.1997.

⁴¹⁸ Oğuz Esen, Gül Ertan Özgüzer ve Ayla Oğuş Binatlı, “Gümrük Birliği Döneminde Dış Ticaret ve Dış Ticaret Açıkları”, **Türkiye ve Avrupa Birliği İlişkileri: Beklentiler ve Kaygılar**, (Ed. Oğuz Esen ve Filiz Başkan), 1. Baskı, Eflatun Yayınevi, Ankara, 2009, s.194.

⁴¹⁹ “Baykal: GB’nin Avantajları Yetersiz”, **Cumhuriyet**, 06.02.1996.

mali yardımı insan hakları, demokratikleşme, Kıbrıs ve Kürt sorunlarında ilerleme sağlanması koşuluna bağlamıştı.⁴²⁰ GB kararı sürecinde verilen tepkilerin geçerliliği AP'nin aldığı bu kararla da devam etmiştir denilebilir. Nitekim Bülent Ecevit de- iki yıllık Gümrük Birliği tecrübesinin dış ticaretteki yansımalarına bakarak- 1995'teki muhalefetin haklı çıktığını belirtmiştir:

*Biz zaten başında uyarılarda bulunduk parti olarak. Çok olumsuz koşullar kabul ediliyor. Bu durumda Türkiye'nin ticaret açığı çok büyüyecek dedik. Nitekim öyle oldu; 5 milyar dolardan 11 milyar dolara çıktı...Bu bizim uyarılarımızın haklılığını gösteriyor.*⁴²¹

2001 başından beri de GB'nin etkilerinin IMF politikalarıyla birlikte değerlendirildiğinde Türkiye ekonomisinin kötü durumuna sebebiyet verdiğine dair görüşler gündemde yer almıştır.⁴²² Cari açığıdaki artış ile 2000 yılında gözlemlenen ithalat rakamlarındaki aşırı yükseliş, GB'nin ithalatı arttırarak dış ticaret açığına sebebiyet vermesiyle açıklanmıştır.⁴²³ Nitekim 1996'dan beri gözlemlenen ve vurgulanan dış ticaret açığı, finansman ihtiyacının ve borçlanma gereksiniminin artmasının gerekçesini oluşturuyordu.⁴²⁴ Dolayısıyla artık Türkiye'nin GB pazarında hak ettiği yeri almadığı ve ön gördüğü avantajlara kavuşmadığı hakim görüş olmuştur.⁴²⁵

GB özelinde var olan tepkilerin 2000'lerin başında üyelik müzakerelerinin başlamasına yönelik yoğun gündemden dolayı üyeliğe yönelik tepkilere evrildiği söylenebilir. İlerleyen süreçte AB'nin 2004'te GKRK dahil 10 üyeyi kabul etmesiyle Türkiye Gümrük Birliği Ek Protokolü'nü imzalamış; fakat aynı anda Kıbrıs'ı tanımadığına dair deklarasyonu yayınlamıştır.⁴²⁶ AB'nin 2006'da müzakere başlıklarının açılması ve kapatılmasını, Türkiye'nin limanlarını GKRK'ye açmasına

⁴²⁰ “Ya İran Ya Avrupa”, **Milliyet**, 20.09.1996.

⁴²¹ “Gümrük Birliği Kozu”, **Cumhuriyet**, 22.07.1997.

⁴²² “IMF'ye Direneceğiz”, **Cumhuriyet**, 08.03.2001.

⁴²³ Esen ve diğerleri, s.195.

⁴²⁴ Bakkalcı, s.318.

⁴²⁵ “Tüzmen: AB'ye İhraç Yetersiz”, **Cumhuriyet**, 21.10.2000.

⁴²⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “2005-08-01 Gümrük Birliği Ek Protokolünün İmzalanması”, <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=37297>, (26.02.2022).

bağlayan kararı sonrası gündeme gelen GB sorunu artık Türkiye'nin üyelik müzakerelerini dolaylı yoldan etkiler bir nitelik kazanmıştır.⁴²⁷

⁴²⁷ “Kaza Değil Sarsıntı”, **Radikal**, 30.11.2006.

SONUÇ

Tanzimat dönemiyle belirli bir ivme kazanan Türk modernleşme deneyiminde Avrupa'nın rolü iki boyutlu bir niteliğe sahip olmuştur. Olumlu ve olumsuz imgelerle inşa edilen rolü Avrupa'yı, Türk modernleşme geleneğinde süreklilik arz eden bir öteki konumunda tutmuştur. Buna göre Batı dışı modernleşme olarak ele alınabilecek Türk deneyiminde öncelikli olarak benzer olunması, yakalanması, ayak uydurulması ve seviyesine ulaşılması gereken bir model olarak Avrupa; reformların, yeni doğan düşünce akımlarının, siyasal yaklaşımların ve devamında Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının çıpa olarak gördüğü olumlu bir imaj teşkil etmiştir. İkinci olarak yönetsel, anayasal ve birçok konuda reformlara model olmuş Avrupa; bir yandan kapitülasyonlar, serbest ticaret anlaşmaları, krediler gibi ekonomik araçlarla Osmanlı'nın önce yarı sömürge olmasına ve devamında çöküşüne hizmet etmiştir. Olumsuzluk taşıyan bu husus geç kalmışlığın bilincine varılmasından bir sonraki aşamanın hayata geçmesine vesile olmuştur. Bu aşama başkalık vurgusunun inşa edilmesi ve hayatta kalmak için model alınan Avrupa'ya karşı kendini eşit koşullarda var etme telaşına geçilmesidir. Buna göre Avrupa ülkelerinin somutlaştırdığı Batı medeniyetine yaklaşacak modern bir ulus devlet kurulmalıdır.

Başkalığın kurgulanışı da Avrupa'nın olumsuzluğu pekiştirilerek mümkün olmuştur. Onun emperyalist emellerine karşın ona benzer hale gelerek güçlenmek, Batı'ya rağmen Batılılaşarak kendini var etmeyi içeren bir anlatı hayata geçmiştir. Osmanlı'dan kalan bu düşünsel miras Kurtuluş Savaşı ile berraklaşmış ve toplumsal bellekte de konsolide olmuştur. Bunun örtük olması yok olduğu anlamına gelmemektedir. Batılılaşmanın bağımsızlık vurgusuyla sağlanması Kurtuluş Savaşı sonrası Cumhuriyet'in ilanıyla somutlaştırılmıştır. Bağımsızlığın ve ulusal egemenliğin başat unsur olduğu bu örtük şüphecilik veya karşıtlık, dünya sistemine bütünleşmek isteyen bir ekonominin milli kapitalizm şiarıyla yaratılmasına vesile olmuştur. Nitekim Cumhuriyet'in kurulumu sonrası yaşanan belirli örnek olaylar karşıtlığın itirafına sahne olmuş, bunun hiçbir zaman yok olmayacağını, sadece bastırılabilceğini göstermiştir.

Cumhuriyet'in ilanı ile üzeri örtülmüş olsa da günümüzde dahi Avrupa'nın/Batı'nın yukarıdaki gibi algılandığı söylenebilir. Varoluşsal bir tehdit olarak öteki Avrupa'nın olumlu ve olumsuz imgesi iç içe geçmiştir denilebilir. Bu bir arada bulunma durumu olumsuzun örtük olsa da baskın olduğu bir sürekliliği de içinde taşımaktadır. Burada kastedilen Türk modernleşmesinde Avrupa karşıtlığının bir gelenek olduğu savıdır. Siyasal tarihte yaşanan belirli örnek olaylar ve devletin kurulumuna hizmet eden belirli ideolojiler bu algıyı kendilerini var etmede başat unsur olarak kullanmışlardır. Adeta “*Sevr Paranoyası*” gibi yerleşik olan kapitülasyonlar, Johnson Mektubu (1964), Kıbrıs Barış Harekâtı, Haşhaş Ekim Krizi (1968-1975) gibi örnek olaylarla süreklilik arz ettiği anlaşılan bir reflektir bu. Örneğin Tanzimat ve Sevr sendromları belirli çerçeveler sunmakta, Türk siyasal kültüründe verilen tepkilerin anlamlandırılmasında her zaman kullanışlı bulunmaktadır. Tarihsel süreklilik arz ettiği vurgulanan bu karşıtlık Türkiye siyasetindeki öznelere spektrumda bulunduğu konuma göre farklı derecelerde kendini göstermektedir.

Modernleşmenin içinde Avrupa karşıtlığının bir süreklilik olduğu argümanına ek olarak bunun Türk siyasal düşünce tarihinde tüm bileşenleri yatay kestiği de ikinci argüman olarak sunulmuştur. Bunun dereceleri veya kendini gösterme biçimleri farklılaşsa da bir ortaklaşmadan söz etmek mümkündür. Söz konusu çıkarımlar Cumhuriyet öncesi dönemden itibaren su yüzüne çıkmış karşıtlık örneklerinin analiz edilmesiyle desteklenmeye çalışılmıştır. Tez kapsamında GB'ye dahil olma sürecinin iç siyasette olumsuz Avrupa imgesinin nasıl dirilmesine nasıl hizmet ettiği araştırılmıştır. Yapılan literatür taraması ve basın taraması ile incelenen akademik yayınlar ışığında Gümrük Birliği kararının önceki ve sonraki yıllarda Avrupa karşıtlığının incelenebileceği bir örnek olay olabileceği saptanmıştır.

Tam üyelik başvurusu reddedilmiş ve alternatif olarak GB'ye katılımın teşvik edildiği Türkiye'de, tam üye olunmadan bu bütünleşmeye dahil olunmasının olası sonuçlarına genel yaklaşım olumsuz olmuştur. Yürürlüğe girme tarihine kadar teknik niteliği dahi analiz edilmeyen GB, koalisyon hükümetini oluşturan partilerin bile eleştirilerine konu olmuştur. Tepkilerin artan bir ivmeyle belirginleşmesi dönem bazlı ayırım yapılarak aktarılmaya çalışılmıştır Devamında olumsuz tepkiler belirli temalar

altında sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Bu temalar, hem karşıtlığın sürekliliğini (tarihsel deneyimleri alıntılanarak verilen tepkilerde olduğu gibi) hem de karşıtlığın spektrumdaki tüm siyasal yaklaşımları yatay kestiğini (benzer argümanlar ve söylemleri kullanmalarında olduğu gibi) anlatmak için işlevsel bulunmuştur.

Her dönemin sonunda aktarılan özet niteliğindeki çıkarımlar birer tablo haline getirilmiştir. Tablo 1 ve Tablo 2, GB bazlı söylemlerin ait olduğu dönemlere göre ne derece gündeme alındığının ya da hangi açılardan sakıncalı bulunduğunu anlatan özetlerdir. Temaları inşa eden söylemlerin sınıflandırılmaya çalışıldığı Tablo 3 de GB örneğinde Avrupa karşıtlığının özeti niteliğindedir. Bu tablodaki temalar partilerin başvurdukları söylemlere göre şekillense de keskin ayrımlar sunmamaktadır. Söylemler kesişim kümesi oluşturabilmektedir. Örneğin muhalefetin “*taviz verme*” ve “*tam üyelikten önce gümrük birliğine katılım*” üzerinden inşa ettiği eleştiriler bir yana, GB özelinde RP’deki siyasetçilerin “*sömürü*”, CHP temsilcilerinin buna paralel şekilde “*bağımlılık*” argümanlarını kullandığı görülmüştür. Dönemin hükümetteki partisi DYP’nin milletvekillerinin de tıpkı sol tandanslı DSP, TİP gibi “*sömürü*” söylemini kullandığı tam üyelik öncesi GB temasında belirtilmiştir. Fakat örneğin bunu tarihsel bir anlatıyla sunduğu tespit edilmediğinden üçüncü temaya dahil edilmemiştir. Ancak eski DYP siyasetçisi dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in AB taraftarlığı söz konusu olsa bile o dönem Sevr benzetmesinde bulunduğu gözlemlenmiştir. Özetle temaları kuran söylemlerin (tam üyelik öncesi GB temasında yapılan eleştirilerde sömürü söylemine başvurulması gibi) temalar arası geçişkenliği (sömürü söyleminin aynı zamanda Tanzimat fermanı, Sevr Antlaşması, Mandacılık söylemlerinin işlendiği tarihsel anlatılar temasında kullanılması gibi) partilerin hangi bağlamlarda bu söylemleri kullandığına göre değişmiştir.

Partilerin siyasal pozisyonu GB’yi ele alışlarında hangi noktalara dikkat ettiğini belirlemiştir. Oluşturulan tablo bunun somut olarak gözlemlenmesine imkân kılmaktadır. BBP, MHP gibi ideolojik motivasyonu ağır basan ve milliyetçi söylemlerle öne çıkan partiler siyasal bağımsızlık, güvenlik üzerinden Kıbrıs’ın bir taviz konusu olmasına ya da tarihi deneyimlere işaret ederek aynı hataların tekrarlanmamasına işaret etmişlerdir. Fakat AB yanlısı görünen ve işi teknik anlamıyla

analiz eden ANAP gibi partiler dahi Tanzimat Fermanı gibi tarihi dönüm noktalarına başvurmadan çekinmemişlerdir. Aynı şekilde aşırı sol ve aşırı sağda konumlanan TİP ve RP tarihsel anlatılarla GB eleştirilerini dile getirmişlerdir. Buna ek olarak hükümette olma ya da olmama durumunun da etkili olduğu söylenebilir. Örneğin SHP'nin hükümetteki temsilcisinin GB konusundaki ılımlı tavrı aynı şekilde TBMM'de konuşma yapan SHP milletvekilinde gözlemlenmemiştir. Mümtaz Soysal'ın Dışişleri Bakanlığı yaptığı dönemin koşulları ve sürenin kısalığı buna verilecek birçok örnekten biridir.

Tablo 3 özelinde belirtilmesi gerekli diğer bir nokta temaların ve temaları inşa eden söylemlerin sadece kesişim kümesi değil alt küme oluşturabileceğidir. Buna göre söz konusu tablo farklı şekilde tasarlanabilirdi. Örneğin; tam üyelik öncesi GB'ye girme seçeneğinin kendisi de bir taviz olarak yorumlanabilir. Tam üyelik öncesi GB üyeliğinin mali yardımlardan yoksunluk bazlı söylemleri de tavize işaret edebilir. Yukarıda işaret edildiği üzere sömürü söylemi Tanzimat döneminden itibaren yarı sömürge olmak ya da anti-emperyalizmle kurulan tarihi anlatılar temasına dahil edilmeden kendisi de ekonomik ve siyasal boyutlarıyla ayrı bir tema teşkil edebilir. Bu varyasyonlar çeşitlendirilebilse de asıl üzerinde durulan nokta bileşenleri farklılaşsa da tepkilerin ortaklaştığı ve sadece GB özelinde değil önceden beri var olan karşıtlıkların GB bağlamında yeniden gün yüzüne çıktığıdır.

GB konusu, gündeme gelişi, iç politikada ürettiği tartışmalar ve Türkiye ekonomisinde ve Türkiye'nin Birlikle ilişkilerinde yarattığı sonuçlar bakımından önemli bir nokta arz etmektedir. Bu tez çalışmasında yapılmaya çalışılmış şey ise şimdiye kadar literatürde yer alan ekonomik veya dış politika bazlı çalışmalardan farklılaşmak olmuştur. GB'nin Türkiye siyasetinde yer kapladığı konumun arşiv ve basın taraması yapıldıkça salt teknik bir renk taşımadığı, Türk modernleşme geleneği açısından ve iç politika açısından çok zengin bir araştırma konusu olduğu keşfedilmiştir. Bunun hem Türkiye'nin AB ile ilişkilerinin tıpkı Birliğin kendisinin olduğu gibi *sui generis* hâle gelmesinden hem de bir Batı dışı modernleşme örneği olarak Avrupa karşıtlığını bir refleks haline getirmesinden kaynaklandığı belirtilebilir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Ahmad, Feroz. **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 10.Basım, çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.

Akşin, Sina. **Kısa Türkiye Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Atılgan, Gökhan. “Anti -Emperyalizm ve Bağımsızlıkçılık (1920-1971)”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 8**, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Aybak, Tunç. “Ortaklığın Dinamikleri Türkiye ve Avrupa Bütünleşmesi”, **Türkiye Avrupa’nın Neresinde: Gümrük Birliği Anlaşması’nın Düşündürdükleri**, Ed. Bülent Gökay, çev. Selda Paydak, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.

Bakkalcı, Ahmet Can. **Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri**, 2.Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2019.

Baykal, Sanem ve Tuğrul Arat. “Avrupa Topluluğuyla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2**, Ed. Baskın Oran, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, ss.326-365.

Berkes, Niyazi. **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler 1**, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1997.

Berkes, Niyazi. **Türk Düşününde Batı Sorunu**, 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.

Birand, Mehmet Ali. **Türkiye’nin Büyük Avrupa Kavgası: 1959-2004**, 11.Baskı, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2005.

Bora, Tanıl. **Medeniyet Kaybı Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar**, 4.Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 2011.

Bora, Tanıl. “Türkiye’de siyasal İdeolojilerde ABD/Amerika İmgesi”, **Modernleşme ve Batıcılık Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3**, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, (İmge), 2007, ss.251-268.

Bora,Tanıl. “Milliyetçi Muhafazakâr ve İslamcı Düşünüşte Negatif Batı İmgesi”, **Modernleşme ve Batıcılık Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3**, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, (Negatif), 2007, ss.251-268.

Boratav, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi 1908- 2009**, 20.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2015.

Brewin, Christopher. “Türkiye ve Avrupa Birliği”, **Türkiye Avrupa’nın Neresinde: Gümrük Birliği Anlaşması’nın Düşündürdükleri**, Ed. Bülent Gökay, çev. Selda Paydak, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997, ss.42-71.

Çayhan, Esra. **Dünden Bugüne Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri ve Siyasal Partilerin Konuya Bakışı**, Boyut Matbaacılık, İstanbul,1997.

Çiğdem, Ahmet. "Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon", **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3**, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss.68-81.

Erhan, Çağrı. “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1**, Ed. Baskın Oran, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.522-575.

Erhan, Çağrı ve Tuğrul Arat. “AET’yle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1**, Ed. Baskın Oran, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 808-852.

Erhan, Çağrı ve Tuğrul Arat. “Avrupa Topluluğuyla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 2**, Ed. Baskın Oran, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 83-101.

Esen, Oğuz, Gül Ertan Özgüzer ve Ayla Oğuş Binatlı. “Gümrük Birliği Döneminde Dış Ticaret ve Dış Ticaret Açıkları”, **Türkiye ve Avrupa Birliği İlişkileri: Beklentiler ve Kaygılar**, Ed. Oğuz Esen ve Filiz Başkan1.Baskı, Eflatun Yayınevi, Ankara, 2009, ss.193-210.

Fedayi, Cemal ve Halis Ayhan. “Türkiye-AB İlişkilerinde ANAP’ın Rolü”, **Uluslararası İlişkiler ve Türk Siyasal Partileri**, Ed. Nejat Doğan ve Mahir Nakip, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2006, ss.231 -255

Göle, Nilüfer. “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3**, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss.56-67.

Göle, Nilüfer. “80 Sonrası Politik Kültür”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, ss.425-434.

Hovsepyan, Levon. **The Fears of Turkey: The Sevres Syndrome**, Information and Public Relations Center, Yerevan, 2012.

Karluk, Rıdvan. **Avrupa Birliği ve Türkiye**, 5.Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul,1998.

Keyder, Çağlar. “1990’larda Türkiye’de Modernleşmenin Doğrultusu”, Ed. S. Bozdoğan ve Reşat Kasaba, **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss.29-42.

Klass, Jutta. “Korkulu Rüya: Avrupa”, **Avrupa Kalesi**, Ed. Winfried Wolf ve Jutta Klass, çev. Ayşe Köleli, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1996, ss.97-108.

İnalcık, Halil. **Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci**, 4.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

İnalcık, Halil. **Turkey and Europe in History**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Kahraman, Hasan Bülent ve Fuat Keyman. “Kemalizm, Oryantalizm ve Modernite”, **Doğu-Batı Düşünce Dergisi: Doğu Ne Batı Ne**, Sayı 2, 1998, ss.75-88.

Kalaycıoğlu, Ersin ve Ali Yaşar Sarıbay. “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000.

Kasaba, Reşat. “Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm”, **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Ed. S. Bozdoğan ve R. Kasaba, , İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, ss.12-28.

Koray, Enver. “Yeni Osmanlılar”, **Belleten**, Cilt 47, 1983, ss.563-582.

Köker, Levent. **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, 2.Baskı, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Manisalı, Erol. **Gümrük Birliğinin Siyasal ve Ekonomik Bedeli**, 2.Baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1996.

Mardin, Şerif. “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, ss.23-58.

Moore Jr. Barrington. **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, çev. Şirin Tekeli ve Alaeddin Şenel, 3.Baskı, İmge Yayıncılık, Ankara, 2012.

Neziroğlu, İrfan ve Tuncer Yılmaz. **TBMM Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 8**, TBMM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2013.

Neziroğlu, İrfan ve Tuncer Yılmaz. **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 3**, TBMM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015.

Oran, Baskın. “1919-1923: Kurtuluş Yılları”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1**, Ed. Baskın Oran, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.241-257.

Oran, Baskın. “1960-1980 Görelî Özerklik 3: Dönemin Bilançosu”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1**, Ed. Baskın Oran, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.655-680.

Ortaylı, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 49. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

Özen, Çınar. **Türkiye-AT Gümrük Birliği ve Tam Üyelik Süreci Üzerine Etkileri**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2002.

Özer, Ahmet. **Tanzimat’tan Bugüne Batılılaşma ve Avrupa Birliği**, Elips Yayınları, Ankara, 2003.

Paker, Murat. **Psiko-Politik Yüzleşmeler**, 2. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 2014.

Pauli, Charles. “AT-Doğu Avrupa İlişkileri”, **Avrupa Kalesi**, Ed. Winfried Wolf ve Jutta Klass, çev. Ayşe Köleli, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1996, ss.89-96.

Shayegan, Daryush. **Yaralı Bilinç**, 6.Baskı, çev. Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul, 2020.

Tanör, Bülent, Korkut Boratav ve Sina Akşin. **Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980-1995**, 3.Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000.

Tekeli, İlhan. “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı”, **Modernleşme ve Batıcılık Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3**, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss.19-42.

Tezel, Yahya Sezai. **Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi**, 5. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Touraine, Alain. **Modernliğin Eleştirisi**, 8.Baskı, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.

Toynbee, Arnold J. **Türkiye ve Avrupa**, çev. Kasım Yargıcı ve Mehmet Ali Yalman, 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002.

Toynbee, Arnold J. **Tarih Bilinci Cilt 1**, çev. Murat Belge, E Yayınları, İstanbul, 1975.

Uğur, Mehmet. “Türkiye’nin Üyeliği Yerine Gümrük Birliği mi? AB-Türkiye İlişkileri Üzerine Bir Başka Yorum”, **Türkiye Avrupa’nın Neresinde?: Gümrük Birliği Anlaşması’nın Düşündürdükleri**, Ed. Bülent Gökay, çev. Selda Paydak, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997, ss.19-41.

Yiğit, Süreyya. “Buradan Sonsuza: Türkiye, Avrupa Birliği ve Gümrük Birliği”, **Türkiye Avrupa’nın Neresinde: Gümrük Birliği Anlaşması’nın Düşündürdükleri**, Ed. Bülent Gökay, çev. Selda Paydak, Ayraç Yayınevi, Ankara,1997, ss.72-84.

Wolf, Winfried. “Türkiye, Avrupa Birliği ve Gümrük Birliği”, **Avrupa Kalesi**, Ed. Winfried Wolf ve Jutta Klass, çev. Ayşe Köleli, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1996, ss.171-186.

Zürcher, Eric Jan. **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner, 4.Baskı, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Makaleler

Abadan, Nermin. “Siyasal Gelişme Teorileri ve Modeller”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 4, 1970, ss.19-34.

Akçay, Ekrem Yaşar. "1970’lerde Siyasi Partilerin Gözüyle Türkiye’nin AET’ye Bakışı: AP, CHP, MHP, MSP, DP2, TKP Örnekleri ", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 4, Sayı: 7, 2012, ss.25-45.

Bağce, Emre. “Dilemmas of Democrazition in with Special Turkey Reference to Modernization from Above”, **İnsan &İnsan**, Sayı: 3, 2015, ss.4-17.

Bendix, Reinhard. “Tradition and Modernity Reconsidered”, **Comparative Studies in Society and History**, Cilt: 9, Sayı: 3, 1967, ss.292-346.

Coşkun, İsmail. “Modernleşme Kuramı Üzerine”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Cilt:3, Sayı:1, 2012, ss.289-314.

Çetin, Halis. “Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi”, **Doğu-Batı Düşünce Dergisi: Modernliğin Gölgesinde Gelenek**, Sayı 25, 2003, ss.11-40.

Eisenstadt, Shmuel Noah. “Multiple Modernities”, **Daedalus**, Cilt:129, Sayı:1, 2000, ss.1-29.

Erdenir, Burak. “Gümrük Birliği Sürecinin Türkiye’nin Siyasi Reform Sürecine Yansımaları”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Cilt:12, Sayı:1, 2013, ss.31-46.

Erdoğan, Erkan. “Turkey and Europe: Undivided but not United”, **Middle East Review of International Affairs**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2002, ss. 40-51.

Erhan, Çağrı ve İrşat Sarıalioğlu. “Osmanlı Modernleşmesinde Anglosakson Etkisi (1839- 1852)”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt: 16, Sayı: 63, 2019, ss.89-90.

Erkan, Ümmet. “Rus Modernleşmesinde Batı Karşıtlığının Tarihsel Temelleri”, **Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, 2017, ss.52-70.

Ertoý, Muhammet. "Historical Sociology of Turkish Modernization: Classifications, Typologies and Fallacies", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 1, 2020, ss. 96-116.

Eylemer, Sedef ve İlkay Taş Gürsoy. “Pro-EU and Eurosceptic Circles in Turkey”, **Journal of Communist Studies and Transition Politics**, Cilt: 23, Sayı: 4, 2007, ss.561-577.

Göle, Nilüfer. “Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen”, **Doğu-Batı Düşünce Dergisi: Doğu Ne Batı Ne**, Sayı 2, 1998, ss.65-74.

Gürpınar, Doğan. “Historical Revisionism vs. Conspiracy Theories: Transformations of Turkish Historical Scholarship and Conspiracy Theories as a Constitutive Element in Transforming Turkish Nationalism”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Cilt :15, Sayı: 4, 2013, ss.412-433.

Huntington, Samuel P. “Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma”, çev. Ergun Özbudun, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 22, Sayı:1,1966, ss. 55-107.

Huntington, Samuel P. “The West Unique, Not Universal”, **Foreign Affairs**, Cilt:75, Sayı :6, 1996, ss. 28-46.

Kaliber, Alper. “Europeanization in Turkey: In Search of a New Paradigm of Modernization”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Cilt:16, Sayı:1, 2014, ss.107-124.

Karabulut, Umut. “12 Eylül Döneminden Gümrük Birliği Üyeliğine Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinin Avrupa Birliği Politikalarına Genel Bir Bakış”, **Belgi Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, 2011, ss.73-85.

Kaya, Ayhan. “The State of Art: Various Paths to Modernity”, **Work Package 4 Turkish Case Report, Istanbul Bilgi University**, 2009.

Keyder, Çağlar. “The Dilemma of Cultural Identity on the Margin of Europe”, **Review (Fernand Braudel Center)**, Cilt:16, Sayı: 1, 1993, ss.19-33.

Kubicek, Paul. “The European Union and Political Cleavages in Turkey.”, **Insight Turkey**, Cilt: 11, Sayı: 3, 2009, ss.109-126.

Macmillan, Catherine. “Competing and Co-Existing Constructions of Europe as Turkey's ‘Other(s)’ in Turkish Political Discourse”, **Journal of Contemporary European Studies**, Cilt: 21, Sayı: 1, ss.104-121.

Mouzelis, Nicos. “Modernity: A Non-European Conceptualization”, **The British Journal of Sociology**, 1999, Cilt: 50, Sayı: 1, ss.25-43.

Ovalı, Ali Şevket ve İlkin Özdemir. "Ideologies and the Western Question in Turkish Foreign Policy: A Neo-classical Realist Perspective", **All Azimuth: A Journal of Foreign Policy and Peace**, Cilt: 9, Sayı: 1, 2019, ss.105-126.

Özcelik, Sezgin. “Postmodernizm: Modernlik Projesine Bir Başkaldırı”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 30, 1994, ss.86-96.

Somel, Selçuk Akşin. “Çok Yüzlü Bir Belge: Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 311, 2019, ss.72-79.

Soyaltın Colella, Didem. “Türkiye-Avrupa Birliği (AB) İlişkilerinde 1990’lı Yılların Analizi”, **USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi**, Cilt :2, Sayı :3, 2020, ss.26-56.

Toker, Mehmet Şevki. "Bir Batı Dışı Modernlik Yaklaşımı Olarak Büyük Doğu İdeolojisi", **Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 4, 2019, ss.50-68.

Ulusoy, Kıvanç. "Saving the State Again: Turks Face Challenges of European Governance" **SIGMA (Support for Improvement in Governance and Magement Publications)**, 2004.

Wittrock, Björn. "Modernity: One, None or Many? European Origins and Modernity as a Global Condition", **Daedalus**, Cilt: 129, Sayı:1, 2000, ss.31-60.

Yılmaz, Hakan. "Two Pillars of Nationalist Euroskepticism in Turkey: The Tanzimat and Sevres Syndromes", **Turkey, Sweden and the European Union: Experiences and Expectations**, (Ed. Ingmar Karlsson and Annika Strom Melin), Stockholm: SIEPS (Swedish Institute for European Policy Studies), 2006, ss.29-40.

Resmî Yayınlar

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Cilt: 33, 30. Birleşim, 10.11.1989.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Cilt: 37, 54. Birleşim, 22.12.1989.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Cilt: 38, 61. Birleşim, 09.01.1990.

T.B.M.M Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Cilt: 41, 85. Birleşim, 06.03.1990.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Cilt: 50, 26. Birleşim, 30.10.1990.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 7. Birleşim, 25.11.1991.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 8. Birleşim, 28.11.1991.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 16. Birleşim, 17.12.1991.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 19. Birleşim, 24.12.1991.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 1, 20. Birleşim, 25.12.1991.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 8, 60. Birleşim, 23.03.1992.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 8, 61. Birleşim, 25.03.1992.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 17, 7. Birleşim, 24.09.1992.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 20, 26. Birleşim, 12.11.1992.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 25, 48. Birleşim, 21.12.1992.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 26, 52. Birleşim, 25.12.1992.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 30, 123. Birleşim, 06.07.1993.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 39, 1. Birleşim, 01.09.1993.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 43, 27. Birleşim, 11.11.1993.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 47, 41. Birleşim, 11.12.1993.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 30, 123. Birleşim, 20.12.1993.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 53, 73. Birleşim, 17.02.1994.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 59, 98. Birleşim, 03.05.1994.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 75, 52. Birleşim, 14.12.1994.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 77, 62. Birleşim, 27.12.1994.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 79, 74. Birleşim, 14.02.1995.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 79, 77. Birleşim, 21.02.1995.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 80, 81. Birleşim, 01.03.1995.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 81, 83. Birleşim, 08.03.1995.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 83, 93. Birleşim, 30.03.1995.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 85, 103. Birleşim, 23.04.1995.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 85, 107. Birleşim, 02.05.1995.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 93, 140. Birleşim, 13.07.1995.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 189, 126. Birleşim, 21.06.1995.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 94, 8. Birleşim, 27.10.1995.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 95, 17. Birleşim, 28.10.1995.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 96, 21. Birleşim, 02.11.1995.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 97, 27. Birleşim, 09.11.1995.

“Anavatan Partisi Seçim Beyannamesi”, **TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu**, 20 Ekim 1991.

“Yeni Bir Türkiye için İlk Hedefler: Sosyal Demokrat Halkçı Parti Seçim Bildirgesi 1991”, **TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu**.

“21 Ekim Sabahı Yeni Bir Türkiye: Doğru Yol Partisi Seçim Bildirgesi”, **TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu**.

“Gözün aydın Türkiye: Demokratik Sol Parti’nin 1991 Seçim Bildirgesi”, **TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu**.

“Refah Partisi Seçim Beyannamesi 20 Ekim 1991”, **TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu**.

Gazeteler

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

Radikal

Sabah

Yeni Yüzyıl

İnternet Kaynakları

Avrupa Birliği Konseyi, “Kopenhag Zirvesi Sonuç Bildirgesi”, 22.06.1993, <https://www.ab.gov.tr/302.html> , (26.12.2021).

Devlet Planlama Teşkilatı, “Gümrük birliğinin son döneminin uygulanmaya konmasına ilişkin 1/95 sayılı Türkiye.- AT Ortaklık Konseyi Kararı”, Cilt 1, Ankara, 2001, ss.177-184, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/okk_tur.pdf , (23.01.2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı,” Dışişleri Bakanları Listesi”, https://www.mfa.gov.tr/_disisleri-bakanlari-listesi.tr.mfa , (15.01.2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı,” Türkiye-AB Gümrük Birliği”, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ab-gumruk-birligi.tr.mfa> , (12.12.2021).

T.C. Dışışleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “2005-08-01 Gümrük Birliği Ek Protokolünün İmzalanması”, <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=37297>, (26.02.2022).

Türkiye Büyük Millet Meclisi, “Hükümetlerimiz”, https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukumetler.html, (13.12.2021).

TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, “Siyasi Partiler”, https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html, (24.12.2021).

